دەنگ لە شیعری
کەریم دەشتیدا

دەنگ لە شیعری
کەریم دەشتیدا

فازیل شەورۆ

هەولێر-٢٠١٢

* ناوی کتێب: دەنگ لە شیعری کەریم دەشتیدا

* نووسەر: فازیل شەوڕۆ

* بەرگ و سەرپەرشتی هونەری: عوسمان پیرداود

* نەخشەسازی: عیسام موحسن.

* بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، ژمارە(١٨١)

* چاپخانەی حاجی هاشم – هەولێر

* تیراژ: ٥٠٠ دانە

* لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی(٩٩٨)ی ساڵی ٢٠١٢ی پێدراوە

پێویسته بڵێم:

ئەم کتێبە لە بنەڕەتدا، وەك بابەتێك، بۆ (**گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی**) هاتبوو ، دەبوایە بە دوو بەش لە گۆڤارەکەدا بڵاوبکرابووایەوە، بەڵام ئێمە تاوەکو ئێستا لە گۆڤارەکەماندا ، وەك نەریتێکی ڕۆژنامەوانی، نە بە(**بەش - بەش**) و نە وەکو (**بابەتی هەڵبژاردە**) بابەتمان بڵاونەکردۆتەوە، ئەگەر بەم جۆرەش بڵاومان بکردبووایەوە، ئەم پەیڕەوکردنە دەچووە خانەی دەرچوون لە ڕێنماییەکانی بڵاوکردنەوە لە گۆڤارەکەمان. بۆیە لەگەڵ یەکێك لە دەستەی نووسەران بڕیارماندا، وەکو کتێبێکی سەربەخۆ و وەکو بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی بڵاویبکەینەوە.

ئەمەیش لەبەر گرینگی بابەتەکە و ئەم هۆیەیە: بابەتەکە، چ لە باری ڕۆژنامەوانییەوە و چ لە دەرەتانی داڕشتن‌و ڕێنووسەوە، بە زمانێکی ڕەخنەیی بەرهەم هاتووە. لەگەڵ ئەمەیش پەیڕەوی میتۆدی ڕەخنەیی کردووەو لەسەر بنەمای لێکۆڵینەوەی ئەکادیمیایی بەڕێوە چووە، پەیژە بە پەیژە سەرکەتووەتە ناو ئەزموونی شاعیرایەتی کەریم دەشتی‌و دواتریش ستوونی هاتۆتە خوارەوە، وەك ڕامانی دەق بە ناو جەستەی شیعرەکانیدا شۆڕبووەتەوە و پێویستییەکانی نووسینی دۆزیوەتەوەو لەبارێکی گونجاودا بەکاری بردووە. لەمەیش گرینگتر ئەوەیە: نەهاتووە پەلوپۆ بۆ زۆر لایەن درێژ بکات، لە هەندێك باری ڕەخنەییدا ئاراستەی میتۆدی دەستنیشان کردووەو هێڵەکانی نووسینی کێشاوەو یەك لایەنی گرتووەو هێڵی بەیانی نووسینی بەرز کردووەتەوە. ئەمیش دەنگە لە ئەزموونی بەرفراوانی شاعیری ناوبراودا. هەر دەستنیشانکردنی ئەم میتۆدەش وای کردووە، بەم شێوە میتۆدییە بگات بە دەستکەوتی نووسینێکی ئاوا سەرکەوتوو لە نێوان هونەرو ماناو بابەتدا . بەو هیوایەین نووسینی لەم ئاست‌و ئاراستەیە لە قەڵەمی شاعیرو توێژەر (**فازیل شەورۆ**) بە پیت‌و بە پیتتر بێت.

د. ئازاد ئەحمەد مەحموود
جێگری سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی
سەرۆکی لێژنەی چاپکردن
٢٠١٢/١٠/١٠ هەولێر

" ناڵە ناڵی (نالی)یە وا خەڵکی خستە زەلزەلە،
یانەخۆ حەشرە، گوناهکارە وەها هاوارییە؟ [1]

پێشەکی:

ناونیشانی لێکۆڵینەوەکە:

" دەنگ" لە شیعری "کەریم دەشتی" دا، شیکردنەوە و لێکدانەوە و هەڵسەنگاندنێکی ئەدەبیی هاوچەرخە، بەپشت بەستن بەرێبازەکانی ڕەخنەی ئەدەبی تازە و میتۆدی سەردەمییانە، بە مەبەستی تاووتوێکردنی بابەتێکی تەمومژاوی و ئەفسووناویی پڕ لە نهێنی وەك "دەنگ" کە ڕەهاییيەکی بێسنووری لە ئەدەب و ژیاندا هەیە، کرۆکی ئەم بابەتەیە.

هۆی هەڵبژاردنی بابەتەکە:

- هەژاری و دابڕانی ڕەخنەی شیعری تازەی کوردی، لە شیکردنەوە و قووڵبوونەوە بەناو زاراوەیەکی وەك "دەنگ"، هاندەر و ڕێخۆشکەر بوو، بۆ شکاندنی سەهۆڵبەندانی ئەم ڕێچکەیە و کردنەوەی دەروازە داخراوەکانی بەردەم ئەم جۆرە بابەتە.
- ناساندنی پەیامگر (خوێنەر، بیسەر، ڕەخنەگر) بە روخسارە جوانییەکەی (ڕەخنەی ئەدەبی)، بە کاڵکردنەوە و ئارایشتکردنی ڕووە ڕاستەقینەکەی جوانیی شیعر، لە ڕێگەی داتەکاندنی تەپوتۆزی گومان و بژاردنی زۆڵە گیای هزر و ڕێکخستنەوەی تاجینە گوڵی ڕۆح و پێشکێشکردنی بە چاوی ڕوون و ڕۆشنی پەیامگر.
- ئاشناکردنی خوێنەر بە تازەترین ڕێباز و میتۆدی لێکۆڵینەوەی ئەدەبیی سەردەم و دەوڵەمەندکردنی ڕەخنەی شیعری کوردی بە ئەزموونێکی کراوەی بە بڕشتی مەبەست ئامێز، وەك هەوڵێك بۆ چاککردنەوەی نەوەی دابڕاو لە شیعرو جوانیی شیعر، لەگەڵ روخسارە بەهەشتییەکەی شیعر و تێهەڵچوونەوەی خۆشەویستی لەگەڵ ڕۆحی شیعری زیندوودا.

ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە:

"شۆڕشی زانستی زمانناسی تازە، شۆڕشی شیکردنەوە و کۆمێنت و ڕێبازی تازەیە، وەك زاراوە و ئامراز". [٢] بۆ پێناسەکردن و والآکردنی دەروازەی "دەنگ" وەك زاراوە، (ڕێبازی وەسفکردن (Descriptive Method) بەکارهاتووە. بۆ شیکردنەوەی بابەتە ڕەخنەییەکانی ئەم باسە، ڕێبازی زمانەوانی دەق (Text Linguistics). وە ڕێبازی زمانەوانی ڕەخنەیی (Critical Linguistics). بەکار هاتووە، لە شوێنی پێویستیشدا ڕەخنەی ڕۆشنبیری (Cultural Criticism) فەرامۆش نەکراوە." ڕەخنەی ڕۆشنبیری پێی وایە دەقی ئەدەبی بەشێکە لە چوارچێوەیەکی مێژوویی لەگەڵ ڕەگەزە پێکهێنەرە ڕۆشنبیرییەکانی دیکە لە کارلێکردندا دەبێت." [٣]

پرۆگرامی لێکۆڵینەوەکە:

هەوڵ و هەنگاوەکان بۆ پراکتیزەکردنی ئەو میتۆدە ڕەخنەییە تازانەی لەسەرەوە ئاماژەیان پێ کراوە، لەبارەی بابەتی "دەنگ" لە شیعری "کەریم دەشتی" دا.

لێکۆڵینەوەکەیان بەسەر پێنج تەوەر دابەش کردووە:

تەوەری یەکەم:
شتێ لەبارەی دەنگ (Sound Phenomenon)

دەنگ چییە؟

"دەنگ: Sound/ Voice" پتر لە پێناسەیەك هەڵدەگرێ، بگرە هەر بابەتێکی ئەدەبی و زانستی لە چوارچێوەی چەمکە مەعریفییەکەی خۆیەوە پێناسەیەك، یان چەند پێناسەیەکی بۆ داڕێشتووە. بۆیە پێناسەی "دەنگ" لە زانستی زمانناسی (Linguistics) دا جیایە لەگەڵ ئەو فۆرمەی لە زانستی فیزیکدا (Physics) بەرچاومان دەکەوێ. ئەوانیش یەك ناگرنەوە لەگەڵ پێناسەکانی زانستی فەلسەفە بۆ "دەنگ"، کە ئەویش چەند فرسەخێك دوورە لە لێکدانەوەکانی سایکۆلۆژیا بۆ هەمان زاراوە. بۆیە بۆ بەرچاو ڕوونی خوێنەر، لە دەروازەی پێناسەیەکی فیزیکەوە دەچینە ناو بابەتەکەوە، کە دەڵێ: "دەنگ بریتییە لە لەرینەوەکان لە ماددەکاندا، کە شێواندنی شێوە شەپۆل پەیدا دەکەن و بەناو تەنە ڕەق و شل و گازییەکاندا بە هەموو ئاراستەکاندا بڵاو دەبێتەوە". [٤] هەر ئەم زانستە ئەوەی سەلماندووە کە "لەرەلەر، ژمارەی لەرینەوەکانە لەیەکەی کاتدا، ئەو شەپۆلە دەنگییانەی کە هەر گوێی ئاسایی مرۆڤ دەتوانێ بیان بیستێت پێیان دەوترێت (شەپۆلە بیستراوەکان) کە لەرەلەرەکانیان دەکەوێتە نێوان (20 HZ- 20000 HZ)، (HZ = هێرتز، یەك لەرەلەرە لە یەك چرکەدا)[٥] "کەواتە ئەوەی دەبێتە هۆی گۆڕینی دەنگەکان و دروستبوونی هەزارەها چەشنە دەنگ،" گۆڕین و پلەی لەرەلەرەکانی ماددەکانە کە سەرچاوەی دەنگەکانن". [٦]

دەبێ ئەوەش لەبەر چاو بگرین کە دەنگ خۆی لە خۆیدا "وزەیە" چونکە ئەو شەپۆلە دەنگییانە لە هەوادا بڵاو دەبنەوە درێژن، کاتێك ئەو شەپۆلانە لە سەرچاوەکانیان دوور دەکەونەوە وزە لە گەردێکی هەواوە بۆ

گەردێکی تر دەگوازێتەوە. بە تێکڕای کاتی تێپەڕبوونی ئەو وزەیە لە یەکەی ڕووبەری شەپۆلی تەختدا دەوترێت: توندی شەپۆل (Wave Intensity). [٧]

"دەنگ" وەك وشە، لە (فەرهەنگی هەمبانە بۆرینە)دا وا ڕاڤە کراوە: "دەنگ" نووزە لە قوڕگەوە: ١. هەر چییەك گوێ دەیبیستێ، ٢. خەبەر، باس. [٨]

زاراوەی "دەنگ" قامتە وشەیەکی لێ دەکەوێتەوە، وەك (دەنگانە / دەنگ بڕ / دەنگدار / دەنگدان / دەنگ زار / دەنگۆ / دەنگە / دەنگەشە / دەنگەوەرە / دەنگین / دەنگەدەنگ).

ئەو ئۆرگانە هەستەوەرەی "دەنگ" وەردەگرێ "گوێچکە" یە، کە ئامێری بیستنە. هەستی بیستنیش، یەکێکە لە پێنج هەستەکانی مرۆڤ: بیستن، بینین، بۆنکردن، تامکردن دەستلێدان.

بایەلۆژیستەکان (Biologists) تا ئیمڕۆ کۆك نین لەسەر ئەوەی کە گوێچکە، کۆئەندامێکی سەربەخۆیە، یان تەنها بەشێکە لە پێکهاتەی سەر و دەموچاو. بەڵام هەموویان لەسەر ئەوە ڕێکن کە زانستی توێکاری (Physiology) دەڵێ: گوێچکە یەکەمین ئەندامە کە لە جەستەی کۆرپەلەدا خەڵق دەبێ. هەر لە هەفتەی دووەمی تەمەنی (جنین) لە زێدانی دایکدا، کۆئەندامی بیستن دروست دەبێت، دەست دەکا بە نەشونما. کۆرپەلەی تەمەن چوار مانگان لەناو سکی دایکیەوە توانای بیستنی هەیە، بەڵام ئەو هەر هەست بە دەنگەکان دەکات و ناتوانێ تێیان بگات. لە بیست و چوارەمین هەفتەدا هەر سێ بەشەکەی گوێچکە: دەرەوە و ناوەند و ناوەوە، کامیل دەبن و پەیوەندی نێوان کۆرپەلە و جیهانی دەرەوەی سکی دایك دەست پێدەکا. [٩] سەیر لەوەشدایە کە " لەکاتی مردندا، دوا ئۆرگانی جەستەی مرۆڤ، کە لە کار دەکەوێ، گوێچکەیە. [١٠]

کەواتە گوێچکە یەکێکە لە هەرە هەستیارە بەهادارەکانی جەستەی مرۆڤ، کە کۆمەڵێك تایبەتمەندی خۆی هەیە:

- ئەوە گوێچکەیە کە شەپۆلی دەنگەکان وەردەگرێ و دەیانکاتە دەستەیەك لە هێما و ڕەمزی دەماری (عصبی) و دەیانداتەوە مێشك، کە ئەویش هەڵدەستێ بە وەرگێڕان و شیکردنەوەی ئەو هێما و ڕەمزانە.
- لە ڕێگای بیستنەوە زمان فێر دەبین و دەزانین مامەڵەی پێ بکەین. ئەو ئامرازی فێربوونی زانست و ڕشتە مەعریفییەکانە.
- بیستن، چێژی دەنگە خۆشەکانی مۆزیك و سروشت، تەیرو توارو دارو درەخت و باو و باران.... هتد. بە مرۆڤ دەبەخشێ.
- بیستن پارێزگاری لە ژیانی بوونەوەرەکاندا دەکات، بە ئاگادارکردنەوەیان، لە کاتی نزیکبوونەوەی مەترسییەکان، تەنانەت لە کاتی نووستنیشدا کۆئەندامی بیستن بەخەبەرە و دەتوانێ لە وەڕینی سەگ و تەقەی تفەنگ و شووتی ئاگرکوژێنەوە ئاگادارت کاتەوە.
- پاراستن و هاوسەنگی لەشی زۆربەی بوونەوەرەکان، لە بەلاداچوون و کەوتنەخوارەوە و قیت ڕاوەستان و بالآ ڕاگرتن، بەهۆی بەشێکی ناوەوەی گوێچکەیە.
- هێندێ بوونەوەر، وەك دۆلفین و شەمشەمەکوێرە، لە ڕێگەی بیستنەوە خواردن پەیدا دەکەن و خۆیان لە دوژمنەکانیان دەپارێزن.

سەرەڕای ئەو خاڵانەی سەرەوە، تاقمێ لە پسپۆڕان، هەستی (دەنگ) یان، لە سەرووی هەستی (بینین)ەوە، داناوە:

- بینین بە بێ ڕووناکی نابێ، بیستن لە هەموو کات و شوێنێکدا ڕۆڵی خۆی دەگێڕێ.
- بینین هەستێکی شعوورییە، لە ژێر ئیرادە و کاریگەری خاوەنەکەیەتی، دەتوانێ چاوی بنوقێنێ یان هەڵیهێنێ. گوێچکە بیست و چوار کاتژمێر کار دەکات ناتوانی نەبیستی کەی.
- چاو دەخەوێ، گوێچکە خەوی نییە.

زانستی فسیۆلۆژی بیستنی بۆ سێ جۆر پۆلێن کردووە:

١. هەستکردن بە دەنگ، بەبێ ئەوەی تێی بگەی، وەك ئەو دەنگەی کۆرپەلە لە سکی دایکیەوە دەیبیستێ، یان دەنگی ئەو ئاژەڵانەی ئێمە تێیان ناگەین.
٢. هەستکردن بە دەنگ و تێگەیشتن لە هێماکانی، وەك ئەوەی کە دەڵێن (مانگ) دەزانین هێمایە بۆ چی.
٣. ئەو دەنگانەی تێیان دەگەین و پەیرەویان دەکەین و ملکەچیان دەبین یان ڕەفزیان دەکەینەوە.

نابێ ئەوەشمان لە بیرچێ، کە "دەنگ ئامرازێکی کوشندەیە. گوتمان دەنگ وزەیە، کاتێ ڕادەی شەپۆلەکانی پتر بوو لەوەی گوێچکەی مرۆڤ دەتوانێ بە ئاسانی بیبیستێ، ئەوا وزەیەکی یەکجار زۆر کار دەکاتە سەر مێشك و هەناوو کۆئەندامی هەناسەدان و دڵ و سووڕی خوێن و فشاری خوێن. دەنگی زۆر زۆر بەهێز، تەقینەوە لەناو جەستەی مرۆڤ دروست دەکات و پلەی گەرمای لەش دەگەیێنێتە (٤٠٠) پلەی سەدی و پلەی پاڵەپەستۆی هەوا بەرز دەکاتەوە و سییەکانی مرۆڤ شەق دەکات و تووشی خوێن بەربوونی دەکات و دەیکوژێ". [١١] ئیمرۆ بۆمبی دەنگی لە جەنگەکاندا بەکاردێ. خودا لە سورەتی (یس – ٢٩) دەفەرموێ: "إن كانَت إلا صيحَةً وَاحدَةً فإذا هُمْ خامِدُونَ". [١٢] خودا بەزاراوەی (الصاخة) ئاماژە بەو دەنگە دەکات و دەفەرموێ: "فإذَا جَاءَت الصَّاخَّةُ (٣٣) يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ منْ أخيه (٣٤) وَأُمِّه وَأَبيه (٣٥) وَصَاحبَته وَبَنيه (٣٦) لكُلِّ امْرِئٍ منْهُمْ يَوْمَئذٍ شَأنٌ يُغْنيه (٣٧) وُجُوهٌ يَوْمَئذٍ مُسْفرَةٌ". [١٣] و بە ڕۆژی قیامەتیش دەوترێت ڕۆژی (الصاخة) واتا ڕۆژی دەنگی گوێچکە کەڕکەر.

دوای ئەم پوختەیە، دەکرێ بپرسین کام جۆرە دەنگ کرۆکی ئەم لێکۆڵینەوەیە؟

کام دەنگ؟

زانایانی بواری دەنگ، ژمارەی تۆنی دەنگەکان بە نزیکەی سی و یەك ملیۆن جۆرە دەنگ مەزەندە دەکەن. بەڵام دەربارەی دەنگە جیایەکان، لەم هەسارەیەدا، سنوورەکەی کراوەیە و نەتوانراوە بە ژمارەیەکی ماقووڵ بخەملێنرێت.

ئێمەی مرۆڤ بۆ وەرگرتنی دەنگ بە شێوەیەکی ئاسایی چوار دەستەواژە یان زاراوە بەکار دەهێنین کە هەموویان لە ڕێگای کۆئەندامی گوێچکەوە مەبەست دەپێکن:

- بیستن، (بە مەبەست و بەبێ مەبەست)
- گوێ گرتن، (بە مەبەستی سوود وەرگرتن)
- گوێ لێگرتن، (چڕکردنەوە و ئاوێتەبوونی دڵ هەستەکان لەگەڵ گوێگرتندا)
- گوێ هەڵخستن، (خۆ کپ و بێدەنگ کردن بۆ مەبەستی باشترین بیستن)

زانست سەلماندوویەتی کە جگە لە "کۆئەندامی گوێچکە، هەستەوەرەکانی تریش وەکو بینین و بۆنکردن و تامکردن و دەست لێدان، بە جۆرێ لە جۆرەکان، دەنگ لە ژینگەی دەوروبەر دەگوێزنەوە بۆ ناو دڵ و ناخی مرۆڤ،" (١٤) بۆیە ئەو دەنگانەی کەرستە و زەخیرەی ئەم لێکۆڵینەوەن، دەچنە خانەی یەکێ لەم پۆلین سازییەی خوارەوە:

١. دەنگی مرۆڤ، ئەمەش سێ هۆبە دەگرێتەوە:

- ئاخاوتنە مانادارەکان (Linguistic speech).
- دەنگە تەعبیرییەکان (Expressive Sounds) کە ڕەمز و هێما و ئیشارەتەکانیش دەگرێتەوە.

٢. دیاردە نا زمانییەکان (Para Linguistics) کە چالاکی جەستەیین، وشە و ڕستە نین، هەرچەندە هەڵگری واتای خۆیانن وەك گریان و پێکەنین.

دەنگی سروشت، ئەویش دەکرێ بە دوو هۆبەوە:

- دەنگی بوونەوەرە زماندارەکان، وەك بولبول و کەوو ئەسپ و ڕێوی و چەقەڵ.
- دەنگی بێ زمانەکان، وەك باو و باران و شەپۆڵ و دارستان و هەور و بوومەلەرزە.

٣. دەنگە بێدەنگەکان (Soundless sounds) زۆرن ئەو دیاردە و دیمەن و وێنە و ڕووداوانەی، کە جۆرە نەشئەییێکی پڕ دەنگ دروست دەکەن، ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ هەست و نەستی مرۆڤ دەوروژێنن، وەك تریفە و خەرمانەی مانگ، فڕینی پۆلی مەلان لە تۆقەڵەی ئاسماندا و ڕەنگی زەردەپەڕ ... هتد.

٤. دەنگە مەجازییەکان (Metaphorical sounds) کە لە ڕێگای هەستەوەرەکانی ترەوە، بەدەر لە گوێچکە هەستی پێدەکەین. بۆ نموونە هەر جۆرە ڕەنگێك کە شەپۆلێکی دیاریکراوی خۆی هەیە، لەناو خۆیدا جۆرێك دەنگ هەڵدەگرێ، کە گاریگەری لەسەر مێشك و دڵ و دەروونی مرۆڤدا هەیە. وەك دەنگی ڕەنگی سوور کە جیاوازە لەگەڵ دەنگی ڕەنگی پەمەیی یان وەنەوشەیی.

کەواتە نەخشەی پۆلینکردنی دەنگەکان، لەم لێکۆڵینەوەیەدا، وەك بازنەیەکی کراوە، زۆربەی هەرە زۆری دەنگەکانی ئەم هەسارەیە لەناو خۆیدا کۆ دەکاتەوە و دەکەونە بەر شەنوکەوی خامەی ڕەخنەگرتنم لە شیکردنەوەی شیعرەکانی "کەریم دەشتی" دا. ئەوەندەی من زەفەرم پێ بردبن و هزر و هۆشم بۆیان چووبێ قەرەم لە قەرەیان داوە و هەوڵم داوە یاقووت و عەقیقە شاراوەکانی ناو ئەو شیعرانە بدۆزمەوە و پێشکێش بە دید و هەستی پەیامگری ئازیزی بکەم.

دەنگ لە زماندا:

زاراوەی زمان (Language) وەك سیستمێکی ڕەمز ئامێزی فرە پێکهاتەی هەمە چەشن لە فۆنەتیك (Phonetics) و ڕێزمان و (Syntax) ماناادا (Semantics)، یەکێکە لە دیاردە مرۆڤییە هەرە تەمومژاوی و ئاڵۆزەکان، کە

به درێژایی مێژوو، بەدواداچوون و لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە و وەڵامێکی یەقینمان وەدەست نەکەوتووە کە (چۆن و لەبەرچی و لە کوێ و کەی) یەکەم زمان سەری هەڵداوە و پەیدا بووە. زمان کوڵەگە ئەستوورەکەی بوونی نەتەوەشە، بۆیە تاریق جامباز دەبێژی " گەر کوردستان جەستە بێ، ئەوا زمان گیانەکەیەتی". (١٥)

ڕەنگ بێ، وەك (Herodotus) باسی لێوە دەکات هەوڵەکەی فیرعەونی میسری دێرین، کۆنترین پشکنین بێ، لەبارەی چۆنیەتی پەیدابوونی زمان ئەنجام درابێ. کە دوو منداڵی ساوا لە لای دایەنێکی کەڕو لاڵ پەروەردە دەکرێن، بەو هیوایەی شتێ لەو لوغزە تێبگەن.

لەو کاتەوە تا ئەمڕۆ بێ حەد لێکۆڵینەوە و توێژینەوە لەسەر ئەسڵی زمان کراوە، بەڵام جگە لە خەرمانێ تیۆرو گریمانی گوماناوی شتێکی وامان بۆ هەڵنەکڕاوە و وە دەست نەکەوتووە کە هەموو گومانەکان بڕەوێنێتەوە.

لە سەدەی نۆزدە و بیستەمدا جارێکی تر، بە گەرم و گوڕی و حەماسەتێکی بێ ئەندازە، پسپۆڕانی زمانناسی و شوێنەوار ناسی و زانایانی سایکۆلۆژی و ئەنترۆپۆلۆژی قۆڵی خۆیان لێ هەڵماڵی و دەیان تیۆری سەیر و سەمەرەیان دەربارەی دیاردەی (زمان) هەڵبەست — کە لێرە جێگایان نابێتەوە — تەنانەت" بە هاوکاری تەکنەلۆژیای سەردەم، پشکنین بۆ پاشماوەی ئێسك و پرووسکە بەردینەکانی مرۆڤە کۆنەکان (Human Fossils) کراوە، بەمەبەستی پەیداکردنی بەڵگەیەکی پێکهاتەی فیزیکی لە بەکارهێنانی زمان، بۆ نموونە کە لە (D N A) ئێسك و پروسکی مرۆڤی کۆندا، بوونی نیشانە جینییەکان (Genes) وەك (FOXP2) وەدەست بێ، ئەوا دەتواندرێ جۆرە پەیوەندییەك لەگەڵ زمانی ئێستاماندا لێکدانەوەی بۆ بکرێ". (١٦)

ئەوەتا لە ساڵی (٢٠٠٤) دا زماننـاس (W. Tecumseh Fitch) تیۆری "زمانی زکماکی" داهێنا، ئەویش بە پشت بەستن بە چەمکی (داروین) ئامـاژەی پێکردووە بە ناوی "هەڵبژاردەی خزمێنە Kin Selection" کە پەیوەندی جینایەتییەکانی نێوان کەسە خزمەکانە. (Fitch) دەڵێ ئەسڵی

زمان لە دایکەوە سەرچاوە دەگریّ بە دروستبوونی گفتوگۆ و دایەلۆگ لە نێوان کۆرپەڵەی تازە لە دایکبوو لەگەڵ دایکدا. لێرە حەزی ئاخاوتن و گوێگرتن دەست پێدەکا. ئەوەی پەیوەندی بە بابەتەکەمانەوە هەیە ئەوەیە، هێندێ لە زانایانی زمان سنوورێك لە نێوان زمان (Language) وە ئاخاوتن (speech) دادەنێن و لێکیان جیا دەکەنەوە. زمان بەبێ ئاخاوتن بوونی هەیە، کاتێ ئاماژە و ئیشارەت و ڕەمزەکانی تر بۆ مەبەستی لێك تێگەیشتن و دەربڕین بەکاردێن، ئاخاوتن پێش دروستبوونی زمان بوونی نەبووە. "زمان ڕێگەیەکە بۆ ئالوگۆڕکردنی بیروڕا بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆ. بە چەند ڕێگەیەك ئەو بیرەی هەیەتی لە مێشکی مرۆڤی تردا دووبارەی بکاتەوە. مرۆڤ بیرەکەی دەخاتە سەر دەنگ".[17] ئەوەی لێرەدا دەمەوێ بیڵێم: ئەوان هەموویان کۆکن لەسەر ئەوەی کە "دەنگ" کۆڵەگەیەکی سەرەکیی ئەم دیاردەیە. کە سەیری ناونیشانی زۆر لە تیۆرییەکانی زمان دەکەین دەبینین شێوەی چۆنیەتی دەنگدانەوەی دەنگەکان لە گوێچکەدا، کراونەتە سەر باس وەك:[18]

The mama Theory.
The ta – ta Theory.
The bow – bow Theory.
The Pooh – Pooh Theory.
The Dig – Dig Theory.
The Sing – Song Theory.

چەندین تیۆری تریش هەیە کە پەیوەندییان لەگەڵ شێوە و ئاواز و مۆزیك و نەغمەی دەنگەکان هەیە وەك گڤەی با و خوڕەی ئاو و شنەی شەماڵ و چرپەی لێو و مرچەی ماچ و تەپەی پێ و لای لایەی دایکان و چریکەی ژنان.... هتد. مامۆستا عەلائەدین سەجادی دەڵێ: "ئادەمیزادە سەرەتاییەکان پێش تاریخ، کە بەدارەکانا هەڵئەزنان و لەم لق بازیان ئەدایە ئەو لق هاواریان دەکرد ڕا ڕا ڕا بو بو بو تا ئەم دەنگای ئەوان بوو بە بناغەی ئەو ئەدەبەی کە ئێستا ئێمە پێی دەڵێین شیعر".[19] ئا لێرەدا

بایەخی دەنگ لە زماندا دەسنیشان دەکرێت و "مەسەلەی زمانیش لە مەسەلەی خاك کەمتر نییە".[٢٠]

دەنگ لە ئەدەب و هونەردا:

نووسین کە تۆمارگەی ڕەمزەکانی دەنگە، هەزاران ساڵ دوای داهێنانی زمان هاتۆتە کایەوە، کەواتە کەرستەی بە بڕشتی هەرچی ئەدەب و فۆلکلۆر و کەلتووری سەردەمی پێش مێژووی داهێنانی نووسین هەیە، لە ڕێگەی هات و هاوار و بانگە بانگ و بگرە و بەردەی دەنگەوە هاتۆتە ئاراوە و پشتاوپشت لە دەمی باپیرانمانەوە بۆمان ماوەتەوە. هیچ کون و کەلێنێکی بەرهەمی مرۆڤایەتی نییە، تێیدا "دەنگ" سەرقافڵەچی نەبێ. مێژووی دەنگەکان زۆر کۆنترە لە مێژووی زمان و ئاخاوتن، هەر لە ئەدەبی ئەفسانە و لاهووت و فۆلکلۆر، بە هەموو لقەکانیەوە، بیگرە، تا دەگەیتە سەر سەکۆی شانۆ و ڕۆمان و چیرۆك و وتار و پەخشان، لە هونەریشەوە، هەر لە بابەتە کەلتوورە میللییەکانەوە بیگرە، لە گۆرانی و سەما و هەڵپەڕکێ تا هونەری تازەی میوزیك و سینەما و تەلەفزیۆن و ڕادیۆ و کۆمپیوتەر..... کەواتە "دەنگ" دەنگدانەوەی خۆی، لەناو ئەشکەوت و پەرستگا و دیوەخان و مەجلیس و پۆل و هۆڵی دانیشتگا و کۆنفرانسەکان دا هەبووە". زمان ماددەی ئەدەبە، ئەوە ناگەیەنێت کە ئەدەب زمانە".[٢٢]

خۆ خەرمانێك شاکاری ئەدەبی جیهانی وەك (Homer, John Milton, Helen Keller) وە (ابو العلاء المعري، طه حسین، کامیل بەسیر) لە ڕێگەی دەنگەوە هەوێنی بەرهەمەکانیان وەگیر کەوتووە. تێکەڵبوونی تەکنەلۆژیا دەنگییە هەمە چەشنەکانی ئەم سەردەمە، بە کۆی هونەر و ئەدەبی تازەوە، چەندین ڕەهای تازەگەری داهێناوە و ئاسۆیەك جوانکاری نەدیتەی خستەبەر گوێچکە و دیدەی پەیامگر. لە سەرەتای داهێنانی هونەری سینەما، کە هێشتا وا پێش نەکەوتبوو " دەنگ"ی تێدابێ. لەسەر شانۆ بە میوزیك و دەنگە کاریگەرەکان (Sound Effects) گرتە گرتە لەگەڵ ڕووداوی فلیمەکە

دەڕۆیشــتن. خۆشــبەختانە، زانســتی دەنــگ لــە هونــەری تازەگــەری ئــەم سەردەمەدا، هێندە بایەخدار و فرە داهێنانە، کە شان بە شان لەگەڵ ئامێری دگیتەڵ و کۆمپیوتەرەکاندا بەهرەمەندانە، جیهانێکی ئـەوتۆیان خولقانـدووە، دەتـوانم بڵـێم دەچـێتە خانـەی فـەنتازیا و ئەفسـانەوە و، بـەڵام بـە بـەرگی سەدەی بیست و یەك. ئیمڕۆ بەدەگمەن ژانرێکی ئەدەبی یان هونەری بەرچاو دەکەویّ کە یەکەی "دەنگ"ی پیّ پـەراوێز یـان فـەرامۆش بکرێـت. تەنانـەت هونەری پەیکەرتاشی و نیگار کێشان ئاوێتەی "دەنـگ" کـراون و وەسـتایانە لە ژێر ئەم ناونیشانانە شاکاری جوان داهێنراون:

دەنگی هونەر (Sound of Arts)

دەنگی نیگارکێشان (Sound of Painting)

دەنگی پەیکەرتاشین (Sound of Sculpture)

لێرەدا شیعریش وەك برا گەورەی ژانری ئەدەب و هونەر، دوای هونـەری شانۆ، بە درێژایی مێژووی خۆی "دەنـگ"ی کردۆتـە نـاوەڕۆك و شـێوازی پـڕ گەوهەری خۆی. ئەمەیش بە گویرەی کارزانی و بەهرە و توانـای خولّقێنـەری شاعیر، ڕەنگی لـە بەرهەمـە شـیعرییەکاندا داوەتـەوە. دکتـۆر فوئـاد ڕەشـید دەڵـیّ: دەکـریّ مـرۆڤ لـە ڕێگـای زمـانی ئاخاوتنیشـەوە، زمـانێکی شـیعری بەرجەستە بکات".[٢٣]

تەوەری دووەم:
"دەنگەکان" لە شیعری "کەریم دەشتی" دا
(Sounds in Kareem Dashti's Poems)

"ڕەخنەگر کەسێکی گومان ئامێزە".[٢٤] بە واتـای گـەڕان بـە دوای ئـەو دەنکە مروارییە جوانانەی کە هێشتا کەس بناوی بـۆ لـێ نـەداون و چـەنگیان پێ ڕانەگەیشتووە. ئـەم گومانـە، گومـانێکی پـیرۆزە. بـەڵام هـەمان گومـان، مانایەکی سادە و تەسك و تەڵخ دەبەخشێ و دەبێتە چەتە و ڕێگری داهێنانی هونەر و ئەدەب، کاتێ خاوەنەکەی بە کەشکۆڵێکی بەتاڵ و حەتاڵەوە، بە بیر و هزرێکی سەلەفیی چەقبەستووی مایە پووچەوە، بە شرە دەفتـەری نەقـدی رۆحکوژی شیعرەوە، قەسابخانەی رەخنـەکاری بـۆ کارمـامز و کـۆتر و قـاز و قولێنگی ئەواندا دادەنێ و چاوانی تۆزقاڵێك جوانییەکانی ئەوان بەدی ناکات. زۆر جار، ناحەقی شاعیران ناگرم، کە دوای خوێندنەوەی بابەتێکی ڕەخنـەیی دەرحەق بە بەرهەمێکی ئەوان، هەمیشـە پرتـە و بۆڵـەیان دێ و جارجـارەش کفران دەکەن. ڕەنگ بێ یەکێك لە هۆکارەکـانی ئـەو نابەدڵبوونـەی شـاعیران لەوەوە سەرچاوە بگرێ، وەك (بەختیار عەلی) ئاماژەی پێداوە، بوونی جـۆرە دابڕانێکن، لە نێوان بەشـداربووانی پرۆسـەی ئـەدەبی بـە تایبـەتی خوێنـەر و دەقنـووس، لـەنێو کـارە رەخنەییەکانـدا، کـاتێ دەڵـێ: "دروسـتکردنی نیشانەیەکی پرسـیار، کـە پەیوەنـدی نێـوان نووسـەر و ڕەخنـەگر بپچـڕێنێت ئەوەیە، ستراتیژی (ڕەخنەی) کوردی ونە".[٢٥] هەڵبـەت ئـەو مەبەسـتی لـەم ستراتیژییە، نەخشە ڕێگایەکی دوور و درێژی پڕ هەوراز و نشێوی مەبەسـت و ئامانج ئامێزە.

دەکرێ ئەم ستراتیژە لە پێناوی رەخنـەی جـوغزی دیوانـە شـیعرێکیش دابڕێژرێت، بۆیە دەبێ وەڵامێکمان هەبێ بۆ ئەم پرسـیارە: ڕەخنـە لـە پێنـاو چی؟

شیعر، هەمیشە بەلای منەوە، دانە هـەنار ڕەزەکـانی هـیران و نازەنینـە، کە دەیرِنم و دەیخەمە سەر دەستم، لە پێشا، تێر تێر چاوەکانم بـە ڕەنـگ و روخساری ئەم مەمکە خرپنە و گۆی مەمکەی سەرمەست دەکەم. قەدەرێ بە بۆنوبەرامـە خۆشـەکەی خـۆم سـەرخۆش دەکـەم. تـا پەنجـەم شـل دەبـێ ڕوومەتی لووسی دەکوشم و هەزار و یەك خەیاڵ دەکـەم، کـە دەبـێ چ تـام و چێژ و خوناوێ زارم پڕ بکات کاتێ دەیخەمـە سـەر چـەقۆی ددانـەکانم. دوای ئەو دانە هەنارە، بە هێمنی دەیشکێنم و دەیکـەم بـە چـەند کەڵەشـێرێك. لـە دیمەن و سوورەتی یەکە یەکەیان تێدەفکرم، پێش ئەوەی دەنکە سوورە پـڕ خوێنەکانی داتەکێنمە ناو لەپم، تـەواو سـەرنج لـە جـوانیی ئـەو کەڵەشـێرانە دەدەم، ئەوجا بـە هێواشـی دەنـك دەنـك دەیانخەمـە سـەر لـەپی دەسـتم و دیقـەت لـە دیـوارە بریقـەدارەکانیان دەدەم و داوە دەزوولـە باریکـەکانیان دەخوێنمـەوە و لـەکاری خـودا تێـدەفکرم، ئێسـتا پـەردە زەردە تەنکـەکانی نێوان کەڵەشێرەکان بـە ئەسـپایی هەڵدەدەمـەوە و دوای خۆشـترین چـێژ لـە کرمەکرمی دەنکەکان، هەردوو دیـوی پەلکـە هەنارەکـە توێکـار دەکـەم و لـە شوێنی قۆزاخەی دەنکەکاندا، بەدوای نهێنییەکانی ئەم کەونەدا دەگـەڕێم، وا هەست دەکەم ئەم هەنارەی، هەسارە گەورەکەیە، هاتۆتە ناو لەپی دەستم و ڕێگای گەلە ئەستێرە و گەردوونم نیشان دەدا!

کەواتە کەسێ، قەڵەمی رەخنە بگرێتە دەست، واجبە بە سانایی پەت لە هەودای شیعر جودا کاتەوە و خۆی نەکاتە قەشمەڕجاری وشە و ڕستەسـازیی و ڕستەبازی بێ مانا. ئەمەش بێ خوێندنەوەی ورد و بە دیقەت ناکرێ، چـون " خوێندنەوە پرۆسەیەکی مەعریفیی گەورەیە، بریتییە لە وەرگرتن و گەمەی واتاکان و پەیبردن بە هەزمکردنی چەمکەکان و ئاشکراکردن". [٢٦] لێرەدا، بـە ئـەرکی خـۆمی دەزانم کـە بـۆ پـەیامگری ئـازیز، سـاغی کەمـەوە کـە چـەندە (کەریم دەشتی) ڕستگۆیانە لە هونەری شیعر داو رمـی ئـەو چـەند بـڕ دەکـا، یـان بـڕی کـردووە، کـاتێ ئـەو بـە زمـانی خـۆی دەڵـێ: "ئەوەنـدەی مـن بەدواچوونی خـۆم هـەبێ ئاگاداری خـۆم کردۆتـەوە کـە جیـاوازی لـە میـانی

ڕستەسازی و نووسینی شیعر بکەم. ڕستەسازی بەو مانایە کە زۆربەی ئەوانەی بە ناوی شیعرەوە دەنووسرێن داڕشتنی ڕستەن، نەك خولقاندنی چەمکێکی شیعری کە هزری ئەوەی هەبێت خوێنەر بخاتە ناو بورکانی ناوەوەی شاعیر". (٢٧)

ئەمڕۆ، شاعیری بەخەبەری دونیای عەولەمە و کۆمپیوتەر و دیگیتاڵ و فێیسبووك، کە بە چاوترووکانێك، لە نێو کوختە قامیشەڵانەکانی (دارفووری سودان)ەوە دەگەنە پیرێژنە دەست لەرزۆکەکانی سەر شۆستەی (کابوول و هاییتی و غەزە)، هێندە چاوکراوە و بە سەودا و هۆشیارن، کە دەتوانن بە سانایی دێر و نێوان دێری فەلسەفەکانی ئەم کەونە زەبەلاحە بخوێننەوە. لێرەدا، دەتوانم بڵێم، کە ڕەخنەگری بە ئەزموون و بیرتیژ، زۆر کون و کەلەبەری ئەشکەوتە نەدۆزراوەکانی ناو سینە و دڵی ئەو شاعیرانە بپشکنێتەوە و غەنیمەتی دانسقەی چەنگ کەوێ، بەبێ ئەوەی پەیامگر تووشی سەر ئێشە و گوماریی بکات. ئەمەش، ئەو کاتە دێتەدی کە ڕەخنەگر بتوانێ قەناعەت بە پەیامگر بێنێ، کە ئەو پنتەی ئەو تیشکی خستۆتە سەر، خەون و خەیاڵی خۆی نییە، بەڵکو "بوونێکی حاشا هەڵنەگرە لە دەقەکەدا". خۆ یەکێك لە ئەرکەکانی ڕەخنەش، ئاشناکردنی پەیامگرە بە نهێنییە شاراوەکانی نێو دەقەکان. وەك د. عەبدوڵڵا ئاگرین دەڵێ: "ڕەخنەش داهێنانە". (٢٨) فەرموون با بەیەکەوە دەروازەی بەهەشت و دۆزەخی "دەنگەکان"ی کەریم دەشتی بکەینەوە و بچینە ژوورەوە و گەشتێ بەناو ڕەز و باخ و پاوان و زەمەند و دڕکەزی و پێدەشتەکانیدا بکەین و دەقە شیعرییەکانی هەڵوەشێنینەوە" هەڵوەشێنەرانی دەقیش چەندین خوێندنەوەی جیاجیایان بۆ یەك دەق هەیە و ئەمەش هاندەری ڕەخنەگرە تا دەقەکان زۆرتر بخوێنێتەوە". (٢٩) بۆ ئەم مەبەستەش دەبێ پەڕ پەڕ ئەو بەرهەمانەی ئەو هەڵبدەینەوە: (پیانۆی ڕۆژهەڵات و ئەوانی تر)، (تۆ لە هەموو شوێنێکی تۆ)، (کتێبی پیرۆزی ئاشقان)، (کتێبی نەی)، (کتێبی ئاو)، (درەختی خامۆش)، (درەختی درەوشانەوە).

١. دەنگی گەرووی شاعیر (The Poet s Sound)

ڕەنگ بێ بپرسن: بۆ هەموو دەنگەکان زادەی دەنگی شاعیر نین؟

نەخێر. دەنگی زوڵاڵی گەرووی شاعیر دەنگدانەوەی رۆح و تەقاندنـەوەی نهێنییـە خەفـەکراوەکانی سـینە و چـرپە تەنیاییـەکانی غوربـەت و ئـاه و هەناسە ساردەکانی غەیببوونی ئـەقڵ و درەوشـانەوەی ئەسـتێرەی خـەیاڵ و کۆکردنەوەی کەونە گومانئامێزەکەی مرۆڤە، کە بەسـەر تێکـڕای دەنگـەکانی ئەم هەسارەیەدا زاڵە و تەنیا شاعیریشە کە دەزانێ هونەرمەندانە ئـەو ئـاوازە پڕ ئازار و ژانە بچڕێ و تا ئەبەدیش لێـی بێـزار نـەبێ و زۆرجـارانیش هـەر بـە سفت و سۆی ئـازاری ئـەو دەنگـەوە سـەربنێتەوە و کەسـیش پێـی نـەزانێ!

"دوو (من) لەناو شاعیردا هەیە، یەکێکی منێکی بابەتییە، ئەوی دیکەش منی ناخە، منی تاکە، منی جیاوازە، منی بێگـەردە: ئـەوەی دێتـە زمـان، ئـەوەی خاوەن خەڵقی شیعرییە". (٣٠)

دە گوێ بگرە، چۆن کەریم دەشتی لە (درەختی درەوشـانەوە) لـە ژێـر ناونیشانی (ئاوازی گریان) دەنووزێتەوە:

بینیوتە شمشاڵ چۆن دەگری
گریان ئاوازی فیراقە (٣١)

هەرچەندە لەم کۆپلە حەوت وشەیەدا، گوێ بیستی ئاخاوتنی سێ زمانی جیاوازین: زمانی شاعیر، زمانی شمشاڵ، زمانی فیراق، بەڵام دەنگە پڕ چۆش و میحنەتییەکە، دەنگی ڕاستەقینەی گەرووی شاعیرە، کە شەم ئاسا، تـەواو لە فیراقدا تواوەتەوە،. وەك دەنگی شمشاڵ، تا ڕۆژی مەحشـەر، فیراقەکـەی ئەو سەرمەدییە و ئەزەلییە. خۆ کەم شاعیر هەیە لە فیراقـا نـەگریابێ، وەلـێ گریان و فیراقی کەریم دەشتی جیاوازە ! بڕوانە چۆن (مەحوی) دەناڵێنێ:

دڵم وەك خونجە پڕ خوونی (فیراقی) سەبزپۆشێکە
وەکو سونبول حەواسم تەفرەقەی کاکۆڵ بە دۆشێکە
کە شایەد بێتەوە بۆ سەیری شینی ئەم سیابەختە
بە مەرگی (مەحوی) ئەی نەی ناڵەیێ، وەی دەف خرۆشێ کە ! (٣٣)

ناڵە ناڵەکەی (مەحوی) شـێتانەیە. "جیـاوازی لـە ئاخـاوتن بـۆ خـەڵك و ئاخاوتن لەگەڵ خۆتـدا، ئەوەیـە هێنـدێ جـار خـۆ ئاخـاوتن دەچـێتە خانـەی شێتییەوە".[٣٣]

ناونیشانی کۆپلەکە (ئاوازی گریان) کە دوو وشەی دژبەیەکن (Contrast) **بەڵام پێکچونیشیان تێدا بەدی دەکرێ** (Similarity):

ئاواز، هەم لە خۆشی و سەما و شادمانی و هەم لـە پرسـە و ماتـەمینی و خەمناکیـدا – وەك لـە کڵێسـەکاندا – وجـوودی هەیـە، گریـانیش بـە هـەمان شێوە، لە تەنگانە و پەژارە و نسـکۆدا لـە خۆشـی و فەرەحنایـەتیش – وەك گریانی دایك کە کچە نۆ بووکەکەی بەرەو ماڵی نۆ ئۆغر دەکات – بـەر قـەرار دەبـێ. شـاعیر بـە دارشـتنێکی تۆکمـە و خـەیاڵ ئـامێز و پـاراو، فۆرمـە کلاسیکییەکە دەشکێنێ و لە بری دەستەواژەی (هاوار، فیغان، ناڵە، زریکـە، زیرە، چریکە، شین و شەپۆر) ئەو (ئاوازی) خسـتۆتە پـاڵ (گریـان) و لەگـەڵ رۆحی دەقەکەشدا تێك هەڵکێشانێکی وەستایانەی کردووە:

ئاواز
شمشاڵ ⟵⟶ فیراق
گریان

گریان
ئاواز

کە شاعیر، کەسی دووەم دەدوێنێ و ژان و فیراقـی بـە هـۆی (ئـاوازەوە) پێدەناسێنێ، دەرك بەوە دەکات کە دڵ و دەروونـی مـرۆڤ چـەندە حەوجـەی ئاواز و مۆزیکە، بەتایبەتی گەر ئاوێتـە کرابـێ لەگـەڵ (گریـان)، کـام گریـان؟ گریـانی شمشـاڵ، کـە زادەی لێـو و قـامکی هونەرمەندانـەی شمشـاڵ ژەنـە، هەرچی نۆتەی غەریب و ئازاربەخش و ئازارکوژ هەیە، لە نێو کونەکانی ئـەودا وەك غونچە دەکرێنەوە و دەمار دەمار بە ناخی جەرگی ئەهلی فیراقا دەچنە خوارەوە. کەواتە، هاوبەشیی نێـوان شمشـاڵ و فـیراق یـەك وشـەیە، ئـەویش (گریان)ە: سەرنج لە ئاوێتەبوونی ئەم دوو جەمسەرە بدە:

یەکەم: لە ناو لوولـەی شمشـاڵەوە ئاوازێك دەردەچـێ کـە شـەپۆلەکانی بەرە بەرە فراوانتر دەبن، تا دوورتر بکەونـەوە بازنـەکان بـەرینتر و گـەورەتر دەبن. فیراقیش، شمشاڵ ئاسا، تـا پـتر بـەناخی ڕۆژگـارا شـۆڕبێتەوە، سـۆی ئـازار و برینـانی قـوڵتر و سـەختتر دەبـێ. هـەردوو شـەپۆلەکان هەمیشـە لـە گەورەبووندان:

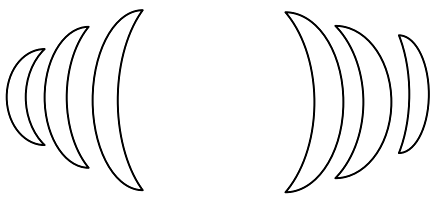

ئاوازی شمشاڵ ئاوازی فیراق

دووەم: گەڕانەوەی ئاوازی شمشاڵ بۆ سەرچاوەکەی جارێکە تر کـارێکی مەحاڵـە و نابێتـەوە بـە فـووی شمشـاڵژەن، مەحاڵـە فیراقـیش جـارێکی تـر بگەڕێتەوە خاڵی سفری (سەرەتا) و ڕۆحەکان تازە ئاوێتەی یەکتر ببنەوە.

سێیەم: نابێ هێزی واتای (بینیوتە) فەرامۆش بکەین کە زۆر کاریگەرترە لە واتای (بیستووتە). کرداری بیستن هەر چێژ وەرگرتن و خۆ مەستکردنە بە ئاوازەکان، وەلێ (بینین) توانەوەی خودی کەسەکەیە لە ناو ئـاگری فیراقـدا. نـەك بیسـتنی هـاواری شمشـاڵەکە. خـودا لـە سـورەتی (القصـص)دا، بـە حیکمەتـەوە لـەم ئایەتـەدا، دیـاری بـە واتـای (بیـنین و بیسـتن) کـردووە: دەفەرموێ: "قل أرأيتم ان جعل عليكم لليل سرمدا إلى يوم القيامة من اله غير الله يأتيكم بضياء أفلا تسمعون".[٣٤]

ئەم کۆپلە هەشت بڕگەیە، وا دابەش کراوە:

بینیوتە / شمشاڵ چۆن دەگری (٣ + ٥ = ٨)

گریان ئاوازی / فیراقە (٥ + ٣ = ٨)

هارمۆنی مـۆزیکی کۆپلەکـە زۆر پـڕ ڕەزم و نەغمـە نییـە (Rhythm and Intonation) بـۆ! ؟ ئاوازەکـە تـەعبیر لـە پڕمـەو هەنسـك و گریـانێکی نەشـاز دەکا، نەك مـۆزیکێکی ئـاوازداری نۆتـەداری سـەماکەر، ئـاخر ئـەوە (گریـانی فیراقە)، لە یادیشمان نەچێ، (فـیراق) لێرەدا (نەکیرەیـە)، واتـا هـەر شـاعیر دەزانێ بۆ کام فیراق دەگری: فیراقی یار، فیراقی ڕۆح، فیراقی یەقین، فیراقی شیعر، فیراقی خودا، فیراقی دایك، فیراقی سروش یان فیراقی ساقی؟

لەم کۆپلە شیعرەدا زرینگانەوەی ئەم "دەنگانە" دێنە گوێ:

(ئاوان) دوو کەڕەت ←——— دەنگ بە شێوەی مۆزیك

(گریان) سێ کەڕەت ←——— دەنگ لە نا — زمانەکاندا

(شمشاڵ) ←——— دەنگ لە ئامێری شمشاڵەوە

(فیراق) ←——— دەنگ لە گریانێکی خەفەکراودا

(بینین) ←——— دەنگ لە ڕوخساری شمشاڵ و تارمایی فیراق

(شاعیر) ←——— دەنگ لە گوتنەوەی کۆپلەکەدا

(پەیامگر) ←——— دەنگدانەوەی دەنگەکان لە گوێیدا (لە هەستیدا)

دەکرێ، لەبەر نەبوونی خاڵبەندی — کە شاعیر بە ئەنقەست داینەناوە — دوو خوێندنەوە بۆ ئەم کۆپلەیە بکرێ:

یەکەم: وەك پرسێکی گومانئامێز لە کەسێ بکرێ کـە ئـەزموونی فیراقـی نەبێ، ئەو ئەزموونەکەی بۆ ڕاڤە دەکا.

دووەم: بانگهێشت کردنی دولبەرەکەی، تا خۆی بێـت و بـە گـوێی خـۆی ئاوازی پڕ سۆزی فیراق بنۆشێ کە (لە گەرووی شمشاڵەوە دەڕژێتە ناو سینە و ئەندێشەی مرۆڤەوە).

***

"پۆڵ ڤالێری دەڵێ: شیعر زمانە لەناو زمانـدا".[٣٥] پراکتیزەکردنـی ئـەم واتایە لە ئەزموونێکی تر لە دەنگی گەرووی شاعیر، کەریم دەشتی لە (کتێبی پیرۆزی عاشقان)، لە کۆپلەیەکی (گۆڵفرۆشەکان)دا ڕاڤە دەکەین کە دەبێژێ:

من تەنیا یەك تاقە گۆرانی دەزانم
من تەنیا یەك تاقە دێر شیعرم لە لایە
من تەنیا یەك دڵۆپ فرمێسکم پێ ماوە
ئەوانیش بۆ تۆ بن گوڵفرۆش
کە ئەم کەونە کەسی لە مرۆڤ نەماوە [٣٦]

لە زەمانێکدا — وەك سەردەمی ئیمڕۆ — کە سیلەی رەحم پووکاوەتەوە و خۆشەویستی لە نووسینیشدا ڕەزاگران بووە و چییەتی مرۆڤەکان لە ژێر سفردا خزاون. لە کەونێ کە چەندەها هەسارە و گەلە ئەستێرە لە خۆ دەگرێ، شاعیر کەسێ شك نابا، هاواری خۆی لەبن گوێیدا بچرپێنێ، غەیری گوڵفرۆش نەبێ، کە ئەویش لە گوڵ بەولاوە کەسی تر ناناسێ. سەیرەکە لەوەدایە، کە شاعیر بە شووشەی گوڵاو و جەنتا دۆلار و سندووقە ئاڵتوونەوە بەرەو گوڵ ناچێ، ئەو لە دونیای مەتریالیدا خودی خۆی وجوودێکی نییە. چەند گوناحە. مرۆڤێ سەر و ڕیشی ماش و برنج بووبێ و جگە لە تاقە گۆرانییەك شتێك نەزانێ. مرۆڤێ لەسەر پشتی تەمەن غلۆر دەبێتەوە و یەك دێرە شیعری پێنەماوە، مرۆڤێ، چاوەکانی وەك قوڕی وشکبووی قەڵش قەڵش، جگە لە قەترە ئاوێك چیتر شك نابات. ئاخر ئەو عومرێکی درێژە خەریکی گریانە و چاوانی کوێر بوونەتەوە. وا شاعیر لەم کەونە بێ مروەتەدا، ئۆغر دەکا و میراتی بە گوڵفرۆش دەبەخشێ. گوڵفرۆش موحتاجی گۆرانییە، بۆ غونچە و لالەزارەکان، ئەو بە تاسەی دێرە شیعرێکە، لەگەڵ چەپکە گۆڵێ بیدا بە دڵدارێك، ئەو پێویستی بەو دڵۆپە ئەشکەیە هەم بۆ گوڵەکانی هەم بۆ ئەو ساتەی گۆڵەکان دەستەکان و زەنبیلەکەی بەجێ دێڵن. شاعیر، لەم کەونەی کە خاڵی بۆتەوە لە مرۆڤەکان، لەسەر ڕۆیشتنە، خلودی خۆی بە گوڵفرۆش دەسپێرێ. چۆن؟

(ئەم کەونە کەسی لە مرۆڤ نەماوە) تەنیا گوڵفرۆش نەبێ، کە شاعیر میرات و ئەمانەتەکەی خۆی پێدەبەخشێ. ئەوەی باقی دەمێنێ گوڵفرۆشە. ئەوە هەر ئەوە کە — گۆرانی — و — دێرە شیعر — و دڵۆپە فرمێسك — ی شاعیر دەپارێزێ لە فەوتان:

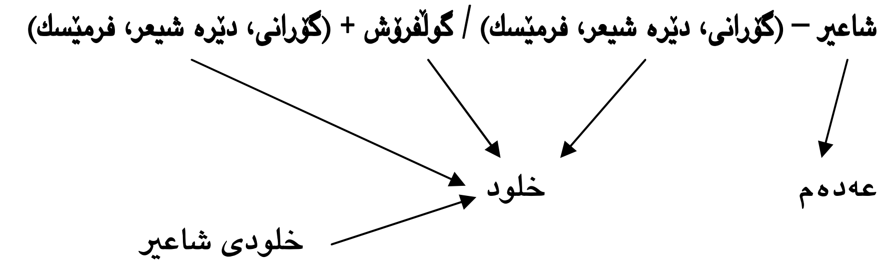

گوێچکەکانی گوڵفرۆش بە (دەنگەکانی) ئەم کۆپلەیە کاس بووە:

گۆرانی ← دەنگ (دەق + ئاواز + چرین)

شیعر ← دەنگ (کێش + مۆزیك)

فرمێسك ← دەنگ (لە پرۆسەی دروستبووندا)

گوڵفرۆش ← دەنگ (سەدای بانگەشەکردن)

کەون ← دەنگ (دەنگی بێدەنگی هەموو گەردوون)

سێ کەرەت گوتنەوەی دەستەواژەی **(من تەنیا یەك)** پەرۆشیی شاعیر پیشان دەدا، کە حەزی دەکرد ئەویش چەند سیدییەك گۆرانی و چەند دیوانێك شیعر و چەند سوراحییەك ئەسرینی شادی پێشکێش بە گوڵفرۆشی بکردابوایە، بەڵام ئەوی قەلەندەر وشك بۆتەوە، هزرو هۆشی نەماوە، هەر هێندەی پێ ماوە کە ئەم سێ دەستەواژە دووبارە بکاتەوە و بەو پەڕی سەخاوەتەوە بیبەخشێ بە گوڵفرۆشەکەی.

کەریم دەشتی وا هەست دەکات ئەوانەی نە خاوەن گۆرانییەك و نە خاوەن دوو دێرە شیعر و دڵۆپە فرمێسکێکن لە جنسی مرۆڤ نین، کەون بێ بەرییە لەوان. شاعیر بەم شێوەیەی خوارەوە (کەون) دەبینێ:

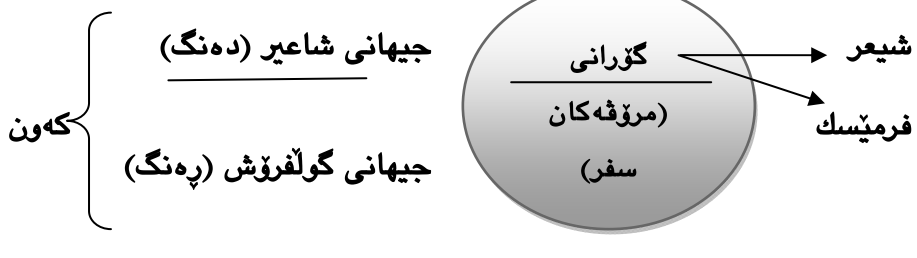

حەزرەتی نالی دەڵێ:
عەشق سولطانێکە هەرکا ڕوو لە وێرانێ بکات
ئاهی سەرد و، ئەشکی گەرم و قەلبی بوریانی دەوێ.[٣٧]

تۆ بڵێی عەشق و خۆشەویستی (کەریم دەشتی) هەر بە ئاه و ئەشك و قەلبی بوریانەوە دابمرکێتەوە و دەست لە مل بکەوتە ماچکردن و سۆزباراندن و توانەوەی ئەبەدی لە باوەشی یاردا؟

نیازێکی بەتاڵە ئەم خەونە، بۆیە کەریم دەشتی بە دەنگێکی پاراو بەڵام پڕ لە نائومێدی و حەسرەتەوە، موناجاتی ڕۆحی خۆی دەکا و شتێ هەیە دەیەوێ تێی بگات، (Robert Frost) دەڵێ، شیعر بیرۆکەیەکە، ئەو کاتە شاعیر دەیەوێ بیگرێ کە درك دەکا شتێ هەیە دەیەوێ تێی بگات". [٣٨]

لە دوا کۆپلەی (لە عەقیق درەنگتر) لە (درەختی عاشقان) دا دەڵێ:

چۆنت بگرمەوە ئەی ڕۆحم
کە ڕۆحمت وێران کردووە
هەرچی بینا و جەستە هەیە
لە منت داگیر کردووە.[٣٩]

شاعیر، سەربازێکی پێکراوی شەلاڵ خوێنی پەککەوتووە و لەهەر چوارلاوە (خۆشەویست — دوژمنەکەی) هێرشی بۆ هێناوە، تەخت و بەختی ڕۆحی وێران کردووە و ئاڵای سووری سەرکەوتنی خۆی لەسەر پۆپە و لووتکە داڕووخاوەکانی جەستەی ئەودا بەرز کردۆتەوە و لە نەشئەی بردنەوەی جەنگێکدا تەپڵی خۆشی لێدەدا. شاعیر، کۆشکی ڕۆح و مەملەکەتی جەستەی داگیر کراوە! ئەو لە فیکر و خەیاڵی خۆ تەیارکردنەوەی زەین و هۆش و هەست و نەستیدایە، تا لە پەرچە هێرشێکی ناوەخت، دەستی خۆی بوەشێنێ و (مەملەکەتی ڕۆحی) جارێکی تر وەرگرێتەوە. وەلێ، ترووسکەی مۆمی سەرکەوتن، زەڕەیەك لە دڵی شاعیردا بەدی ناکرێ، ئاخر لەشکرێکی داگیرکەر نە ڕۆمە و نە عەجەم، نە بەعسە و نە ئەتاتورك، بەڵکو خودی (ڕۆح)ی شاعیر خۆیەتی، دۆست — دوژمن یەك ڕۆحن لە یەك جەستەدا:

(رۆح) م ← یار ← رۆحی شاعیر

وێرانکەر

(رۆح) ت ← خۆم ← رۆحی شاعیر

توانەوەی دوو چلوورە بەفر، لە یەك پیاڵەدا، یەکسانە بە بەفراوی ئاوێتەبوونی ناو پیاڵەکە، ئەوە رۆحی شیعرە کە رۆحی شاعیری وێران کردووە، ئێستا کە وەك خەنجەر چەقیوەتە پەراسووی بریندراری ئەو، حاکیمان دەڵێن دەرهێنانی خەنجەرەکە نەزیفی جەستە دەپژێنێ و رێ لە مەرگ گرتن مەحاڵە. با خەنجەر هەر لەناو پەراسوودا بخەوێ!

ئەفسانەیەکی کۆنی ئینگلیزەکان، جەستە تەشبیە دەکا بە خاك و خۆڵ و رۆح دەداتە پاڵ خودا. رۆح نەمرە، منداڵە تازە خولقاوەکان دەبنە خاوەن ئەو رۆحە. بەم شێوەیە رۆح لە بازنەیەکی داخراودا لە نێوان زەوی و ئاسماندا لە سووڕانەوەدایە. (کەریم دەشتی) غەزەبێکی ئیلاهی لە (عیشقەوە) بەسەردا باریوە،ئەو چاك هەستی بەوە کردووە بۆیە ناونیشانی قەسیدەکەی بۆتە (لە عەقیق درەنگتر)، زۆر درەنگتر لە سات و وادوی خۆی بە خۆ کەوتۆتەوە و هیچ رێگا چارەیەك شك نابا، ئەو ئێستا خاوەن رۆحێکی یەخسیرکراوە و بۆتە نیشانەی کۆتای کۆتایەکان. وێرانکردنی رۆحی شاعیر یەکسانە بە فەناکردنی شاعیر. شاعیر پێگەی خۆی لە نێوان ئاسمان و زەوی ون کردووە. شاعیر رۆحێکی هەڵواسراوە لە نێوان ئاسمان و زەویدا (بەهەشت و دۆزەخ).

لە یەکەم دێری کۆپلەکەدا شڵەژاوی و دڵەڕاوکێ و پەشێوی بەسەر شاعیرەوەدیارە. تەواو هاوسەنگی لەدەست داوە و شلکە دەکا، هەر بۆیە بیرۆکەکەی بە کێشی هەشت بڕگەی (تێکشکاو) دەربڕیوە:

چۆنت بگرمەوە ئەی رۆحم	**(٢ + ٤ + ٣) = ٩ بڕگە**
کە رۆحمت وێران کردووە	**(٣ + ٥) = ٨ بڕگە**
هەرچی بینا و جەستە هەیە	**(٤ + ٤) = ٨ بڕگە**
لە منت داگیر کردووە.	**(٣ + ٥) = ٨ بڕگە**

بڕوانە وەستاکاری بەکارهێنانی پاشگری (ت — م) لەم کۆپلەیەدا:

چۆنت ⟵ **تۆ**

رۆحم ⟵ **خۆم**

رۆحمت ⟵ **خۆم + تۆ**

منت ⟵ **من + تۆ**

جگە لە تێکشکاندنی زمانی ئاسایی، (کەریم دەشتی) سولتانە وێرانکەرەکەی (نالی) لە وێنەیەکی هونەری بەرزدا قۆزتووەتەوە و بەرگی تازەگەری بۆ بڕیوە.

لەم کۆپلەیەدا ئەو تاکە دەنگەی دێتە گوێ، دەنگی گەرووی شاعیرە، کە تەنیا لەگەڵ خۆی دانیشتووە و موناجاتی رۆحی خۆیمان بۆ دەکا، ئێمەش وەك پەیامگر، دەنگە شەپۆڵدارەکەی دەبیستین و لە دڵەوە بەشداریی خەم و ئەحزانی ئەو دەبین.

٢. دەنگی زماندارەکان (Sounds of Tongued Creatures)

ئاشنایەتی مرۆڤ بە بوونەوەرەکان کۆنە بەقەد کۆنیی بوونی مرۆڤ، گەر لە سەرەتادا، مرۆڤە کێوییەکانی نێو دارستان و ئەشکەوتەکان، عەودالی گۆشت و هێلکە و پێستە و پەڕەمووچ و ئێسقانەکانی ئەوان بووبن، ئەوا لەگەڵ گەشەسەندنی مێشکی مرۆڤ، شێوازی ئاشنایەتییەکە بە چەند باردا گۆڕا، تا بوون بە هاودەمی یەکتر و، بەرە بەرە جێ پەنجەی ئەو بەستەزمانانە تەواو شوێنی خۆی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا گرت. نەقش و نیگاری سەر دیواری ئەشکەوت و پەرستگا و دیوەخانەکانی میسری کۆن و وڵاتی بابل و ئاشوور و سۆمەر، بەڵگەنەویستە کە گیاندار و تەیروتوارەکان لە تاڵی و شیرینیدا هاوڕێی ئێمە بووین و ڕەنگدانەوەیان لە ناو ئەفسانە و سیحر و کولتوور و تقووسی ڕۆژانەی خواپەرستیدا دەدرەوشێتەوە. تەنانەت لە هەر سێ کتێبە ئاسمانییەکاندا ئاماژەیان بۆ کراوە. خودای مەزن لە سورەتی

(النمل) (٢٣)دا لەسەر زمانی پەپوسلێمانە دەفەرمووێ: " و جيتـك مـن سـبأ بنبأ يقين." [٤٠]

(حەمدی)یش دەڵێ:

بولبولی خۆش نەوا بووم بۆ نەوای دەوری گوڵت
کێ وەکو هودهود حیکایەتی سەبای بۆ گێڕایەوە. [٤١]

کەریم دەشتیش دەڵێ:

هودهودم تێگەیاندووە
هەواڵم بدا باران
بۆنی ئاقیقی شەفەق و
لەبی ئەوم بۆ بهێنێ. [٤٢]

زمان، بەزەحمەتترین و ئاڵۆزترین داهێنانی مرۆڤ دادەنرێت. کـە هەمیشـە مرۆڤ دەستکورت و هەژارە بەرانبەر ئەو بیر و ئەندێشە و لێکدانـەوەی، لـەناو مەنجەڵی سەریدا قوڵپ دەدا و توانای دەربڕینی نییە، بەناچاری جاریێ خـۆی دەخیلی بولبول و کۆتر دەکا و جاریێ خۆی دەکا بە پڵینگ و هـەڵۆ و ئەسـپە شێ. زۆرن ئەو گیاندارانەی بوون بە ئەستێرەی ئەدەبـە شـاکارەکانی دونیـا. شاکارەمەزنەکەی (Percy B.shelly) کە ناسراوە بە(To Shylark)لە دەنـوکی سـۆفیلکەیەکەوە دەردەچـێ. بەرهەمـە بـە پێزەکـەی (Gerard manley Hopkin)زادەی تەیرێکی گچکەیە(Sea and skylark) دەنگ و سەدای (Bired Songs)بوو کە ئەندێشەی (Jerry Garcin)ی تەقاندەوە.

ئـــاوازی دەنگـــی گیانـــدارەکان ئیمـــڕۆ وەك زانســـتی (Zoomuisology) دەخوێندرێت، ئەو بەشەی تایبەتیشـە بـەدەنگی تـەیروتوار پێـی دەگوترێـت (Ornithology): کـە شـیکردنەوەی سـەیرو سـەمەرەی لـەبارەی خوێنـدنی تەیروتواران ئاشکرا کردووە(Bird Vocalization) ئەوان هەم دەنگیان هەیـە و هـەم ئـاواز: دەنـگ بـۆ دەربڕینـی تـرس و برسـییەتی و کۆچـکردن، ئـاواز بـۆ جووتبوون و خۆشەویستی و شـادمانی. هـەر ئاوازێـك نەغمـە و رەزم و رتمـی خـۆی هەیـە، بـۆ نموونـە بـە شـێوازی ئـاوازی گـەرووی ماکەوەکـە، نێرەکـەو

دازانێ، کە ئەو ماکەوە نەخۆشە، بۆیە لەگەڵی جووت نابێ و وەچەیەکی ناساغ و سەقەت و شێواو وەبەر ناهێنێ، ئەمەیش جۆری باڵندەکە دەپارێزێ و ژینگەش نۆ دەکاتەوە. ئیمڕۆ، تەکنەلۆژیای دیگیتەڵ بە ئامێری

(Sound Spectrograph) توانراوە نزیکەی سێ هەزار جۆرە دەنگی تەیروتوار تۆمار بکرێت، دەبێ ئەوەش بزانین، کە گوێچکەی مرۆڤ توانای بیستنی ئەو دەنگانەی نییە کە لەژێر لەرەلەری (20 MH). واتا زۆر ئاوازی تەیروتوار هەیە کە ئێمە نایبیستین.

زانایانی مۆزیك (Musicologists)دەڵێن ئاوازی باڵندەکان بەسێ شێوە پەڕیوەتە ناو مۆزیکەوە:

یەکەم: ڕاستەوخۆ یان ناراستەوخۆ بوونەتە ئیلهامی داهێنانی زۆر شاکاری بەرز.

دووەم: دەنگ و ئاوازی ئەوان بەچەندین شێواز بە ئامێرەکانی موزیك لا ساکراوەتەوە و گوتراوەتەوە.

سێیەم: لە هێندێ پارچە مۆزیکدا دەنگی ڕاستەقینەی تەیروتوار تێکەڵ بە ئاوازی ئامێرەکان کراون و بوونەتە بەرهەمی سۆزدار.

" د. پەخشان سابیر دەڵێ: باڵندە نەك هەر بەشێکی گرینگە لە سروشتدا بەڵکو بەشێکی چالاك و زیندووی زوێنەری سروشتە، کە سەرباری شێوە و دەنگ و ئاواز ڕۆڵیان لە ژیانی مرۆڤدا هەیە."(٤٣)

لە کۆ بەرهەمی شیعری کەریم دەشتی دا، تۆمارگەیەکی ڕەنگین، لە دەنگ و ئاوازی ئەو بوونەوەرانە، ڕەفەکانی لیسی شیعری ئەویان دەوڵەمەند کردووەو سەراسووی دوورو درێژ و ماندوو نەبووی، بەدەوری ئەوانەوە، میراتگەرییەکی جوانی پێ بەخشیوە. ئەوەتانێ لە (کتێبی نەی) دا، لە دوا کۆپلەی یەکەمین قەسیدەی کە بەناوی (باز) تۆمار کراو دەڵێ:

٢٨- وەسیەتەکانی باز

پیری هات، ئیتر باز پەڕپەڕی باڵانی

بەدەستی زریانێ خستەوە کاڵانێ

به باران دوا وەسیەت
دواقسەی بۆ تەوار ناردەوە
ئەوە بوو:
مەنیشن، لە نیشتن لووتکە ڕێزتان ناگرێ
چون ژیان هەر بە فڕینەوە جوانە.[٤٤]

بیرۆکەی (the theme) ئەم کۆپلەیە ئەوەیە: "ژیان بە فڕینەوە جوانە." هونەرمەندی مەزن (ئەحمەد سالار) لە شاکاری "شەهێن لە سەختەن لانە دەکا" پۆپە عاسێ و هەزار بە هەزارەکانی قەلەی قاف، بەلانەی باز و شەهێن ڕەوا دەبینێ. ئەوان لە جنسی باڵندەی ئاگر و گڕکانن لە دامێن و شەواڵەکان هێلانە چێ ناکەن. وەلێ کەریم دەشتی تەماشای لە تۆقەڵەی ئاسمان دەگرێ و یەك بستە زەوی شك نابات بیکاتە نەزرگەی (بازەکانی)، بۆیە بازەکانی ئەو بە حەواوە گیان دەدەن و وەسیەتیان بۆ (تەواران) دەنێرنەوە.[تەوار:١. مێچکەی باز، بازی مێینە، ٢منالّی خڕو خۆلّ و هەراش.] (٤٥) دەبێ بۆ شاعیر خۆی بە پەڕوباڵی باز شۆڕ بکاتەوە؟ لە هەگبەی مەعریفەتی ئەو ڕادەبینم، کاتێ باز دەکاتە سەخمەی قەسیدەکەی، تەواو چۆتە ناو عالەمی پەنهانی ئەو باڵندە موقەدەسە. سەرڕاڤێکی دەزانێ باز خوداوەندی ئاسمانە و سولّتانی سەر زەمینەکانی ژێر باڵیەتی.

چاوانی چرا و دەنووکی زێڕی خۆرەتاو، دوو باڵی زیوینی چیا و سیڕەی ناڵەی نەوای نەی و، هێلانەی سەر هەورانی و سەفەری بەهار پۆشە، ئەو دەروازەی شیعرێکی باز ئاسای لێ دەکاتەوە. لە زۆر تەلەسمی بازیشدا، وێنەی خودی خۆی بەدی دەکا: لە پیری، لە باڵ وەرین، لە بەرز فڕین، لە ئاسمان پەرستی، لە نە کەوتن و نیشتنەوەدا."بیرو ڕای زۆر لە نەتەوە سەرەتایەکان وا بووە، کە باڵندە گیانی مردووەکان بۆ جیهانی مردووان دەگوازێتەوە." [٤٦] کەواتە لێرەدا:

باز ⟵⟶ شاعیر

زریان و باران ⟵⟶ قەسیدەی زیندوو

وەسیەت ⟵⟶ پەیامی شاعیر

نەنیشتنەوە ⟵⟶ نەمری

ڕوخساری جوانکاریی ئەم وێنە هونەرییە لەوەدایە، کە باز وەك باڵندەیەکی خاوەن باوەڕ و عەقیدەیەکی پیرۆز، پابەندی وەسیەت نامەکەیەتی" مەنیشنەوە " هەربۆیە پەڕ پەڕ باڵەکانی دەداتە زریان و بە (بارانی) پەیامبەر وەسیەتەکەی دەنێرێتە خوارەوە، ئەو لە سێبەری زەویشا نزیك نابێتەوە، نەوەکو لووتکە ڕێزی لێ نەگرێ و هەور نەفرەتی لێ بکات، ئێستا جیهانی جەستە و ڕۆحی (باز – شاعیر) ئاسمانە فەلسەفییەکەشی (فڕینە) تا ئەبەد. لێرەدا دوو پنت شەوق دەدەنەوە:

١– ئاسمان بێ سنووره و کەنار و سایپتەی نییە. ٢– فڕین چالاکییەکی مەبەست ئامێزە و ڕەها دیار و دانسقەیە، ئەوانەی دەتوانن بگەنە مەرتەبەی باز، پلە و پایەی پێغەمبەر و فریشتەکانیان هەیە. کەواتە پەیامگر بە سانایی تێدەگا، کە شاعیر لێرەدا چەند خولیای خلوود و نەمرییە، کە مافێکی ڕەوای خۆیەتی گەر بتوانێ داهێنەرانە عەودالی بێ!

سێرە: دەنگی باز، لێرەدا ڕاستەوخۆ تەوار و پەیامگر دەئاخێوێ و وەك خەتیبێکی باوەڕدار، بە کرداری داخوازی"مەنیشنەوە" (هۆ و ئاکامی) فەلسەفەکەی خۆی پەخش دەکا.

ئاوازی کۆپلەکە، کە دەنگدانەوەی کێشی سێ بڕگەییە مۆزیك و نەغمەیەکی نۆتەدار لە گوێچکەدا دەزرینگێنێتەوە، هەڵبژاردنی کێشی سێ بڕگەش– کە هەر شاعیری ئەزموندار خۆی لێ دەدا– لەگەڵ شان و شکۆ و ویقاری (باز) لێوان لێو یەك دەگرنەوە.

***

لە کۆدەنگی ئەو گیاندارانەی خۆیان خزاندۆتە ناو شیعرەکانی کەریم دەشتی تێدەگەین کە ئەو هەمیشە هەوڵی ئەوە دەدا پەڕوباڵی تەیرو تواران لە شان و باڵی خۆی ببەستێ و لە زەوی دوور بکەوێتەوە:

"مـالّی خـۆم دەبەمـەوەئاسمان." (٤٧) هـەر بـەو خەونـەوە خـۆی هەڵداوەتـە سەرپشـتی (بـۆراق) یـش. تـەیروتوارێکی زۆر لەسـەر درەخـتی شیعرەکانی ئەو هێلانەیان چێ کردووە، لە باز و تەوار و قولّینگ و پۆڕ و کەو و کوکوختی و هەلّۆ و باشوکە و تاوس و قەل و دالّ.

قەسـیدەکەی (بـاز) ی کـە (١٧٥) دێـرە و (ئێـوارەی کـۆترێ لـە نووسـینەوەی فـڕین دا) (٧١) دێـر و، جگـە لـە چـەندین قەسـیدەی تـر کـە دەروونی ئەو دەخەنە سەرپشت و ئاشـتیخوازی ئـەو و دلّپـاکی بـێ سـنووری وشەکانی و دیدەنی ڕوونی بەندەکانیمان لە سروشت پەرستیدا پێدەگەیێنن!

دەنگی گیاندارەکانی سەرزەمینیش لە فیـل و ئەسـپ و مـاین و کێـوی و پلّنگ و ئاسك...هتد. دەنگدانەوەی ئەڤینی خولّقێنەر و هەماهـەنگی پێکـەوە ژیـانی سـەرفیرازی بوونـەوەرەکان نیشـان دەدا بـە مرۆڤیشـەوە. نـە پلّنگـێ دەبینی چەنگ بە خوێن بێ و نە مامزێ زامی بەسەر پشتەوە بێ. ژینگەکـەی ئەو جگە لە دەستلەملانیی شیعر شتێکی تری تێدا بەدی ناکرێ.

لە " ئێوارەی کۆتر " لە " پیانۆی ڕۆژهەلاّت و ئەوانی تر." دا دەلّێ:

پۆڕەکانیش بۆ دواجار مالأواییان دەکرد و
نامەییێکیشیان بۆ من نووسی
تۆ حەکیمی سەر لیسی دلّی ئێمە بووی بۆ هێندە زوو
بەجێت هێشتین
هێلانەمان بۆ لە تیشکی مانگ چێ کردبووی
پووشمان لە چیا هێنا بوو
ئاوودانیش لە سەمەرقەند
منیش تەنیا
ئێرم لەو ئاسمانانە دەکردەوە کە منی سپیان لە ناو
شینی زیوینیاندا دەشووشتەوە. (٤٨)

پۆڕەکان، بازنین بەرز بفـڕن، شـاعیر چـاوانی بڕیوەتـە هێلانـەی ئاسمانـە شینەکان، دەنا ئەو بەستەزمانانە ناسکترین هێلانەیان بۆ ئەو چـێکردبوو کـە

هەر شایستەی مەعشووقەکان بووە. ئەو بەجێیان دەهێڵی، بەڵام قاچێکی لە سەر زەوی و قاچەکەی تری لە ڕێی ئاسمانانە. شاعیر تەمەنای فڕین دەکات بەڵام لێرەدا پێ ناچێ فیراقەکەی ئەبەدی بێ.

لەم لێکۆڵینەوەیەدا، هیچ دەقێکی لاساکەرەوەی دەنگی گیاندارانم بەرچاو نەکەوت. (Onomatopoeia): بەو کۆمەڵە دەنگە دەگوترێ کە لە شێوەی دەنگی تەیروتوار و گیاندارەکانە. واتا کە باسی خوێندنی بولبول دەکا، ئەو دەنگ و حەرفانە بەکاردێن کە ئاوازێ ساز دەکەن، وەك چەهچەهەی بولبول وایە.

٣. دەنگی بێزمانەکان (Sound of Tongue less Creaturs)

" شاعیری میتافۆری سروشت" دەکەمە دەستەواژەییێك و بە بەرۆکی "کەریم دەشتی " یەوە دەکەم. ئەو یەکێکە لە شاعیرە کوردەکانی کۆتای سەدەی ڕابردوو و سەرەتای ئەم سەدەیە، کە بە عیشق و ئەندێشە و زمانێکی پاراوەوە، سروشتی بە هەموو ڕەنگەکانییەوە لە باوەش گرتووە و لە نێو خۆشەویستییەکی خواوەندیدا تەقدیسی کردووە، بەو هیوایەی مرۆڤەکان لێکتر نزیك بکاتەوە و ڕمووزی نهێنییەکانی شیعر و ئێستێتیکا و جوانییان بۆ بکاتەوە. ئەو هونەرمەندانە سروشتی کردۆتە سیمینارێکی ناسك و لە دەیان وێنەی شیعری و هونەری ناسکدا تەوزیفی کردووە. لە زەڕە خۆڵی بیابانەوە بیگرە تا قوللەی کێوەکانی قاف و ئۆقیانووس و هەسارە دوورە دەستەکان. هەمووی کردۆتە هەوێن و کەرستە و سروشتی بە پێزی قەڵەمی خۆی و بە زمانێکی تازە دەیانهێنێتە گۆ. جا ڕەنگ بێ بڵێیت، کوا دار و بەرد و کانی و گەڵا و بەفر و شەماڵ و مانگ و جیلوە و باران و زیمار و پایز و سووتان و سپێدە و پشکۆ و بادە و شەونم و زەنوێر و ئاسمان دەنگ و زمانیان هەیە؟

مامۆستا (هێمن) لە (ناڵەی جودایی) دا دەڵێ:

چۆن نەناڵێ ئەو دڵە ئەنگاوتەیە؟!
بەرد لە بەردی بێتەوە دەنگی هەیە. [٤٩]

تا لە ساڵانی هەشتاکانی سەدەی ڕابردوو، خۆم ڕێم نەکەوتە چیای قەندیل، باش لە مانای دێری دووەمی ئەم توحفەیەی (هێمن) حاڵی نەدەبووم. قەت نەمدەزانی "بەرد " خاوەن ئەو زمانە پڕ ڕازا و ئەفسانەیە. لەم تاوێرە شاخانەوە گوێت لە قرچەی بەرد دەبێ کە لێك دەبنەوەو لێك دەترازێن و غلۆر دەبنەوە– بەهۆکاری سەقا و کەش و هەوا و سروشتەوە– هەر دەڵێی وا دەجووتیار بە گا و هەوجاڕەوە خەریکی کێڵانی ئەو شاخ و هەردەن.

کە دەچیتە ناو شیعرەکانی "دەشتی" یەوە زوو درك بەوە دەکەیت، کە ئەوەندەی ئەو بەزمانی دار و بەرد قسە دەکا هێندە بە زمانەکەی خۆمان نادوێ. گەڤر و کانی و شەو و تریفەی هێناوەتە قسە. لە کۆپلەی (٢٥) ی قەسیدەی (باز) دا لە (کتێبی نەی) لە بە کەسکردنی (personification) – باز – وێنەیێکی هونەری دەکێشی و دەڵێ:

باز بە باڵ گۆرانی خۆی دەچڕی کە دەفڕێ
بالۆرەی بازەکان بۆ خۆر و تەمتومانی سپی هەورانە
بۆ تەواری چەم و بارانە
ئەو لە کاتی چڕینا باڵ دەگرێ
تا دەگاتە خۆر و ئاگری ئەزەلی خۆی دەگرێ.

بە کەسکردن " پێدانی خاسیەت و هەست و سۆز و جموجۆڵی مرۆڤ بە پێکهاتەکانی سروشت."[٥١] کە لێرە بەخشینی بەهرەی چڕینی گۆرانی و بالۆرەیە بە بازەکان (بالۆرە: گۆرانی هەڵدانی کچ و کوڕە لە چیا کە هەوایەکی تایبەتی خۆی هەیە.) [٥٢]

زۆرن ئەو شاعیرانەی وەسفی گۆرانی و ئاوازی باڵندەکان دەکەن. وەلێ، وەستاکارییەکەی (کەریم دەشتی) لە گۆرانییەکە و مانا مەجازییەکەیەتی کە لە ناوەڕۆکی دێڕەکاندا شاردراوەتەوە. ئەویش پراکتیزەکردنی تێکشاندنی

ڕستە ئاساییەکان و داڕشتنەوەی وشەکانە لە چوارچێوەی زمانی شیعری سەردەمدا.

لەگەڵ یەکەم شەقەی باڵیان، بازەکان سەفەرێکی نادیار دەست پێدەکەن. کە دوا قۆناغ و کاروانسەرایان ترۆپکی بورکانە تەقیوەکانی خۆرە. لەوێدا ئاگری ئەبەدی دەگرن. وەك بڵێ ئەو بازانە لە توخمی قەقنەس و هوما بن و بازی ئاسایی نەبن. ئەگینا چۆن دەگەنە ناو چاوی خۆر و ئۆقرەشی تێدا دەگرن؟ سەفەرەکەیان ئەزەلییە و گەڕانەوەیان بۆ سەر زەوی مەحاڵە. " خوا لە ئاسمان/ شەیتان لە زەوی" [٥٣] وردەکارییە پڕ نەقاشییەکەی (کەریم دەشتی) ئەوەیە: دەنگ و ئاوازی چڕینی گۆرانییەکانی لە زمانی (باز) ساندۆتەوە داویەتی بە (باڵەکانی باز). ڕەنگ بێ باز لە یەکەم چرکەی جیا بوونەوەی لە زەوی تا دەگاتە سەرپشتی خۆر نەتوانێ هەر گۆرانی بچڕێ، دەنووکی بچووك و گەرووی تەنگی ئەو بەهرەیی پێ نەداوە، بۆیە لێرانە دوو باڵە گەورە و بە هێزەکانی، شاپەڕ شاپەڕ، دەکاتە گەرووی گۆرانیبێژ و بالۆرەی پێ دەچڕێ. ئەو باڵانە نەماندوو بوون دەزانن و نە لە شەقە دەکەون. کەواتە گۆرانییەکانی باز گۆرانی ئەزەلین و کپ بوونەویان بۆنییە تا ئاگری ئەزەلی نەگرن. ناوەرۆکی گۆرانییەکانیش : بالۆرەی کوڕو کچانی کویستان و شاخ نشینەکانە، کە بۆ خۆر و تەمتومانی سپی هەوران و تەواری چەم و بارانانن، دیارە ئەوانیش لە زمانی باز تێدەگەن و چێژی لێوەردەگرن و خۆیانی پێ سەرمەست دەکەن.

لەم کۆپلە شیعرەدا تێدەگەین کە:

باز →
شعیر → گۆرانی + فڕین ← ——— → خۆری ئەزەل

گۆرانی →
فڕین → ئامرازی گەیشتن بە خۆری ئەزەل

خۆری ئەزەل ——— → نەمری باز (شاعیر)

دەستەواژەی: " ئاگری ئەزەل " ئیحای ئەوەمان دەداتێ کە بازیش دەبێتە پشکۆی ئەو ئاگرە ئەزەلییە، بەلاَم نازانین کە لە چڕینی گۆرانی دەکەوێ، یان نا، شەقەی باڵیان هەر دەنگی دێ، یان نا. لێرەدا کۆتاییەکی کراوە (Open-ended) لە بیرۆکەکەدا(The Theme) هەیە، کە ڕاڤەی جیاجیا هەڵدەگرێ و حونەریی جێپەنجەی شاعیریشی پێوە دیارە.

بەشدار بووانی ئەم کۆنسێرتە، تەنیا پەیامگر (خوێنەر، بیسەر، ڕەخنەگر) نییە، بەڵکو خەڵکانی تریش گوێبیستی ئەون، وەك: باڵەکانی باز، خۆر، تەمتومانی سپی هەوران، تەوار، چەم، باران، ئاگری ئەزەلی. شاعیر ئەو پەیامەی پێیە کە، باز بەبێ فڕین و چڕین باڵندەیەکی بێ دەسەلاَتە، لەگەڵ چڕینا ئەو باڵ دەگرێ و هێزی ئەو لە چڕینیدایە، (لێرە باز- شاعیرە).

وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا : قەسیدەی باز، کێشی سی برگەیی ئاوازداری هەیە. شاعیر بەوەش نەوەستاوە، کۆمەڵێ دەنگ و ئاوازی لە یەکچووی ئاخنیوەتە ناو ڕۆحی قەسیدەکەو:

باز، باڵ، بالۆرە/دەچڕێ، دەفڕێ/ هەورانە، بارانە/ باڵ دەگرێ، خۆ دەگرێ/ بۆ، خۆ، خۆر، ئەمانەش جۆرە سە وایەکی ناوەکی دروست دەکەن(Initial Rhyme or Alliteration)

٤.دەنگە نەبیستراوەکان (Inaudible Rounds)

گوتمان مرۆڤ توانای بیستنی ئەو دەنگانەی نییە کە لەرەلەرەکانیان لە ژێر (HZ 20) یان لەسەروی (HZ 20000) بێت، بەلاَم هێندێ گیاندار گوێچکەیان لە هی مرۆڤ هەستیارترە و دەنگەکانی دەرەوەی بازنەی گوێچکەی ئێمە دەبیستن کە پێیان دەگوترێ (ultra sonic sound)

ئەم دەنگە نەبیستراوانەی لەم برگەیەدا ئاماژەیان پێ دەدەین، دابەش دەکرێن بەسەر دوو هۆبەوە:

یەکەم : ئەو دەنگانەی بە هەستەوەریّ، غـەیری هەسـتەوەری "بیسـتن" هەســتی پــیّ دەکــەین. وەك هەســتی " بیــنین". ئــەم دیاردەیــە پیّــی دەگـوتریّ(Synaesthesia). واتـا ئۆرگـانی دەمارەکـان بـەبیّ ئاگـایی، ڕۆڵـی هەستەوەرەکان ئاڵوگۆڕ دەکەن، ئەمەش بەچەند شێوازێك پێناسـە دەکریّ، وەك هەسـتگۆڕکێی" دەنـگ بـۆ ڕەنـگ "(Graphic – Colour Synaesthesia) یان هەستگۆڕکێی" ڕەنگ بۆ دەنگ" (colour – graphic synaesthesia).

کـاتیّ ئیسـحاق نیـوتن (Isaac Newton)- زانـای فیزیکـی ناسـراو – ڕایگەیاند، تۆنەکانی دەنـگ و تۆنـەکانی ڕەنـگ لەرەلـەری شـەپۆلیان هەیـە، وەك تیۆرێك دەنگدانەوەیەکی گەورەی لە جیهانی فیزیکدا بوو. نزیکـەی سـیّ سەد ساڵە ئەم چەمکە لێکۆڵینەوە و تاقیکردنەوەی لەسەر دەکریّ و چەندین تیۆری جیاجیای بەدوای خۆیدا هێناوە، وەك تیۆری ڕەنگدانـەوە (Theory of colour)(Goethe) کە لە ئەدەب و هونەر ئیمڕۆ کاریان پێدەکریّ و لە هونـەری دەنگ و ڕەنـگ (Audiovisual Art) وە لـە مـۆزیکی بینـراو) (Visual Music) وە لە ڕەنگی موزیك (Color - Music)ڕۆڵیان هەیە.

دووەم، ئەو دەنگانەی کە دەچنە خانەی ئەو دیـاردە و مەتریالانـەی کـە هـیچ دەنگیـان نییـە، بـەلاّم ئیحـای جـۆرە دەنگـیّ بـە مـرۆڤ دەبەخشـن. بـۆ پرۆسەی خوێندنەوەی شیعر پێویستمان بـە کـۆدان و کـۆد هەڵوەشـاندنەوە هەیە ئەمەش کرداری خودییە، بەلاّم سنووری خۆی هەیە. [٥٤] کـاتیّ (Neal David Benezra لێکۆڵینـەوەیێکی شـیکاری لـە سـەر کـاری ئـەدەبیJuan) Munoz) [٥٥] ئەنجام دا، ئەو دەڵیّ: هەموو ژوور و دیوار و شەقام و ڕێگاوبـان و بـەرد و داریّ دەنگـی تایبـەتی خۆیـان هەیـە. ئیمـڕۆ زانسـتەکان ئـەوەیان سەلماندووە کە مێشکی مرۆڤ هەمان بەرنامەی کۆمپیوتـەری " خسـتنە ڕووی کۆی شـتەکانی هەیـە" کـە پێـی دەگـوتریّ بەرنامـەی (Built– in– Google) لێرە پێناسەیەکی تازەیان بۆ گۆرانی داناوە، لە گۆرانیدا وا باسـی (دەنـگ) دەکریّ کە : هەسارە بریتییە لە لەرینەوە، کە ئـەویش دەنـگ و وزەیـە. ئـەو

دەڵێ ئاسمان دەنگە، خۆشەویستی دەنگە، سووتان دەنگە، پێکگەیشتن و لێك دابڕان دەنگە، هەرچی تۆ دەیبینی و نایبینی دەنگی هەیە.

له (کتێبی نەی) دا (کەریم دەشتی) له قەسیدەی (پەرستگای سروت) له کۆپلەی [٢٢] لەژێر ناوی (سروتی دلأن) دەڵێ:

ئاسمانێك له هەور و کەنارێك له گیا
شاباڵێ له فڕین، هێندی خەم و هێندی سەما
دڵێکە هەر هێندەی کاسەیێ
کاسەیێ بە قەدەر گشت دونیا. [٥٦]

دەنگێکی زۆر له ناو ئەم دێرانەدا خۆیان حەشار داوە و نابیسترێن ، بەڵام هەستی بینین دەنگەکانمان لەبن گوێدا بۆ دەزرینگێنێ. چۆن؟

که چاو سەیری هەور دەکا " تریشق و هۆڕی بریسکە و چەخماخە لە مێشکماندا دەنگ دەداتەوە. (کەنارێك له گیا) پڕە له شنەشن و جریوەجریوی تەیروتواران. (شاباڵی فڕین) فڕە و شەقەی باڵەکانمان بۆ دێنێ، (خەم و سەما) کپی و ماتەمینی و بەزم و ڕەزم و داوەتمان بۆ دێنێ، (کاسە) یش زرینگانەوە و چۆڕە چۆڕی بادەمان نیشان دەدا. ئەو هەموو دەنگە شاراوە له ناو (دڵی) شاعیردا وجودیان هەیە." نائاگایی ئەو لایەنە دەروونی و کەسایەتییەیە کە ناتوانێ حاڵەتی ئاگایی پڕ بکاتەوە، بە شرۆڤەی دەروونی نەبێت." [٥٧]

دڵیش خۆی سەرچاوەی هەموو دەنگەکانە:

دڵ	ئاسمان / هەور ←	چەخماخە و تریشقە
	کەنارێك له گیا ←	شنە و خشپە و جریوە
	شاباڵی فڕین ←	شەقەی باڵ و فڕەفر
	خەم ←	کپی و نووزانەوە و ناڵاندن
	سەما ←	موزیك و چەپڵە و تەپڵ و گۆرانی
	کاسە ←	زرینگانەوە و چۆڕەچۆڕ

کاسە ← دڵ ← هەموو دونیا ← هەموو دەنگەکانی دونیا.

حەزرەتی نالی لە قەسیدەی (ساقیی! وەرە، مەیخانە بێ دڵ کۆنە ڕەحیقی) دا دەڵێ:

"یەك ڕەنگم و بێ ڕەنگم و ڕەنگین بە هەموو ڕەنگ
بەم ڕەنگە دەبێ ڕەنگ ڕێژیی عیشقی حەقیقی."

(دیوانی نالی.ل:٦٥٥)

مامۆستا مەلا عەبدولکەریمی مودەڕس بەم شێوەیە بەشێکی بەیتەکەی لێکداوەتەوە:

"خۆشەویستی ڕاستەقینەش ئەبێ بەم جۆرە ڕەنگی بۆ بڕێژرێ کە من بۆم ڕشتووە. — یاخود خوا کە ڕەنگرێژی عەشقی ڕاستە قینەیە، ئەبێ بەم جۆرە بکا_"(ل:٦٥٥–٦٥٦)، ئەدی دەبێ کەریم دەشتی بە چ ڕەنگێ خۆی ڕەنگرێژ بکات تا خۆشەویستیی حەقیقی خۆیمان بۆ ئاشکرا کات؟

لە کۆپلەی [٢٩] ی قەسیدەی (ئاو ئاوترین ئاو)، کەریم دەشتی چەند وێنەیەکی هونەری دەنگە نەبیستراوەکانمان لە بەر چاودا نمایش دەکا.

تۆ ئاوێکی حەوت ڕەنگی
ڕەنگێکت دەچێتەوە سەر ئاگر
بەو ڕەنگە دەمسووتێنی
ڕەنگێکت دەچێتەوە سەر با
بەو ڕەنگە بە دونیادا دەمگێڕێ
ڕەنگێکت دەچێتەوە سەر خۆڵ
بەو ڕەنگە لە گۆڕم دەنێی.[٥٨]

کە تۆنی ڕەنگ، وەك تۆنی دەنگ بریتی بێ لە لەرەلەری شەپۆلی ماددەکان، ئەوا بە سانایی لە ڕێگەی هەستی (بینینەوە) دەناسرێتەوە، هەر شتێ بەهۆی هەستەوەرێکەوە درکی پێ بکرێت پێی دەوترێت (درککراوی هەستی) کە کاریگەری خۆی هەیە لە بەرهەمی ئەدەبید." [٥٩] جا لێرەدا بەم شێوەیە گوێبیستی دەنگە نەبیستراوەکانی ڕەنگەکان دەبین:

ئاوی حەوت ڕەنگ ← حەوت جۆرە ئاوازی ئاو
ڕەنگی ئاگر ← زەرد و سوور و شین ← قرچەقرچ و هەڵقرچان و نێڵەنێڵ
ڕەنگی با ← بێ ڕەنگ و شین و تەماوی ← هێمنی و کپی و وژەوژ
ڕەنگی خۆڵ ← خۆڵەمێشی ← گریان وشین و شەپۆڕ و ماتەمینی.

زەحمەتە پەیامگر، لە کاتی خوێندنەوەی ئەو کۆپلە شیعرە، بتوانێ لۆکە بئاخێوتە کونی گوێی و لە دەنگی ڕەنگی نمایشکراوی (ئـاو و ئـاگر و خـۆڵ و با) خۆی کەڕ بکات. بەبێ وجوودی سەدای دەنگەکان ئەم کۆپلە شیعرە خڕە بەردێکی بێ زمان و بێ گیانە. مەحاڵە هەستەکانی ئینسان

(سووتان و گێڕان و لە گۆڕنان) بە کـش و مـاتی، بـێ چـرپە و هەناسـە، قبووڵ بکات و هەر چـوار دەوری وێنـە هونەرییەکـەی ئـەم کۆپلەیـە ببـینێ و وێنەییێکی (تەواوی) دابنێ. خۆ گەر شیعرەکە لە دەنگەکان ڕووت کەینەوە، دیمەنەکە دەبێتە هێڵکارییەکی سادەی وشەسازیی بێ ڕۆح، دوور لەو هونەرە (شـیعر ناسـیەی) (کـەریم دەشـتی) عەودالّیـەتی و بـاوەڕی پێیـە. (نـالیش، بەشێوەیەکی تر دەڵێ، بێڕەنگم و لە دڵداریـدا فـەوتاوم و فـەوتاویش ڕەنگـی نییە.)ل.٦٥٥

وای بەباش دەزانم، لێرەدا، جیاوازی لە نێوان "دەنگـە نەبیسـتراوەکان" لەگەڵ شێوازی" هەستگۆڕکێ" روون بکەمـەوە. ڕەخنـەگر (هـاوژین سـلێوە) بەم شێوەیە پێناسەی شێوازی "هەسـتگۆڕکێ (Correspondece) دەکـات: " بریتییە لە گۆڕینەوەی ڕۆڵ و ئەرکی هەستێك بـە هەسـتێکی تـر، بۆنموونـە، گۆڕینەوەی هەستی بینین بە بیستن، وەك (شێرکۆ بێکەس) کە دەڵێت:

قامیش بۆ خۆی
ڕەنگی باڵای هەر یەك ڕەنگە، زەردێکی کاڵ
کەچی وەختێ عەشق ئەژەنێ
لە کونەکانی برین و لە زاریەوە و لە چاویەوە
بە سەدان بەژنی ڕەنگاو ڕەنگ
ئەبن بە کۆڵکە زێڕینەو
دێنە دەرێ.(٦٠)

لەم وێنـە شـیعرییەدا (شـێرکۆ بێکـەس) بەچـاوی خـۆی ڕەنگـی کۆڵکـە زێڕینەکە دەبینێ، وەسـتایانە ڕۆڵ و ئـەرکی چـاو و گوێچـکەی گۆڕیوەتـەوە، هەرچـی "دەنگـە نەبیسـتراوەکان "ە لـە تـۆنی ڕەنگـەکان دەنـگ و ئـاوازێ هەڵدەستێ و ئیجای دەنگەکان لە ڕەنگەکانەوە هەڵدەقوڵێن، چاو هـەر کـاری بینینە و گوێچکەش هەر بیسـتن. وەك ئـەو نموونـەی لـە شـیعری دەسـتی دا ئاماژەم پێدا.

٥.دەنگە خەفەکراوەکان (Strangled Sounds)

"شیعر دەنگی مرۆڤە."[٦١] دەنگی ناخیش ئەوکاتە دەگاتە بەر گوێ، کـە مرۆڤ جیهان دەئاخێوێ و بوونی خۆشـی لـەم ئاخاوتنـەدا دەدۆزێتـەوە، ئـەم جیهانە کـە لـە نـاو دڵ و دەروون و مێشـکی مرۆڤـدا هەیـە هـەزارەها شـێوەو ڕەنـگ و ڕواڵـەتی هەیـە، مەحاڵـە شـێوەی ئاخـاوتنی تـۆ لەگـەڵ جیهـانی ناوەوەی خۆتدا هەمان شێوەبێ کە برادەر و دۆست و ئازیزانی پـێ دەدوێـنی . ئەوا شاعیرە، کە بە ئیلهام و بیر و هـۆش و خەیاڵـەوە دەنگـەکانی (نـاخ) و دەنگەکانی (دەرەوەی ناخ) لە ناو یەکدا تێکەڵ دەکا و ئـاوازێکی تـازەی لـێ دەخولقێنێ کە زۆر لە مرۆڤەکان خۆیانی تێدا دەبیننەوە، ئا لێرەدا بە هرە و سەلیقە و توانای شاعیر بە دیار دەکەوێ. هەرچەند مێشکی مرۆڤ پتر لە سەد بلیۆن خانەی مێشکی (Neurons)هەیە، هەر یەك(Neurons) توانـای نووسـین و خوێندنـەوەی داتایـەکی هەیـە بـە بـڕێ (0.122 Kilobytes) [٦٢] بـەلأم ئێسـتاش زۆر بـیر و خـەیاڵ و لێکدانـەوە هەیـە کـە لـەناو دەروونمـان پـەنگ دەخواتەوە و ناتوانین دەریانبڕین و تەعبیریان لێوە بکەین. کەواتە هەمیشە دەنگە خەفەکراوەکان لە ناو سـینەی مرۆڤـدا بـوونی هەیـە. شـاعیریش، وەك مرۆڤێکی هەست ناسك و خـاوەن خـەون و خـەیاڵ دەکەوێتـە ژێـر بـاری ئـەو دەنگە خەفەکراوانە، بۆیە (گۆران) هاوار دەکا و دەڵێ:

هەرچەند دەکەم ئەو خەیاڵەی پێی مەستم
بۆم ناخرێتە ناو چوارچێوەی هەڵبەستم. [٦٣]

دەنگــی خەفــەکراوی شــاعیر لــە دوو ڕەهەنــدەوە خۆیــان دەنــوێنن: ڕەهەنێکی ڕاستەوخۆ، شاعیر هەست دەکا دەنگێ لە گەروویدا عاسێ بووە و وەك کابووس بۆی وەگیر ناکەوێ. ڕەهەندی دووەم، ناراستەوخۆیە: شـاعیر بە هـەموو هێزیـەوە دەنگـی خـۆی هەڵدەبڕێ و بـە وشـە و وێنـە و خـەیاڵ و سنعەتی شیعرەوە ناخی خۆی دەردەبڕێ، بەڵام ئەو بێئاگایە، کە لە جیهانی (نەستەوە—Unconsciousness) هێشتا هێندێ دەنگی خەفـەبووی لـێ بـەجێ ماوە و دەستی پێیان ڕانەگەیشتووە تا پەلکێشی ناو قەسیدەکانی بکات.

لە چەندان نموونەی شیعری ناسکدا، (کەریم دەشـتی) وەك برینـدارێکی چەقۆ لە پەراسـوودا چـەقیو، بـە ئـازار و سـۆی ئـەو دەنگـە خەفەکراوانـەوە دەسـووتێ و دەنـاڵێنێ: لـە کتـێبی " تـۆ لـە هـەموو شـوێنێکی تـۆ "، لـە قەسیدەی " مانگی شکاو " دا دەڵێ:

بەدیار قامیشەڵانەوە وەستاوم
هەموو دەنگەکان هەر تۆ بووی
هەموویان بکەم بە شمشاڵ
هێشتا ئاوازی فیراقی تۆ ناژەنن. (٦٤)

بەڕاستی ئەم کۆپلەیە، لێوانلێو دەنگی لێ دەچۆڕێتەوە. سەدان، هەزاران لوولـە قـامیش لـە مەملەکـەتی قامیشـەڵان، ئـاواز و وژەوژ و هـاواری خۆیـان هەیە. شمشاڵەکان، ساز و نۆتە و چریکەی خۆیـان دەچـڕن. هـاواری فیراقـی شاعیر، پڕ لە ناڵـە و لاوانـەوە و ناڵاندنـە. ئـەوا جگـە لـە قامتـە وشـەیەك کـە هەڵگری "دەنگ و ئاوازن": دەنگەکان /شمشـاڵ / ئـاواز/ ژەنـین" بـەڵام ئـەو هەموو دەنگ و ئاوازە، دەستەوەستانن، لـە کردنـەوەی دەنگـی خەفـەکراوی سینەی شاعیر

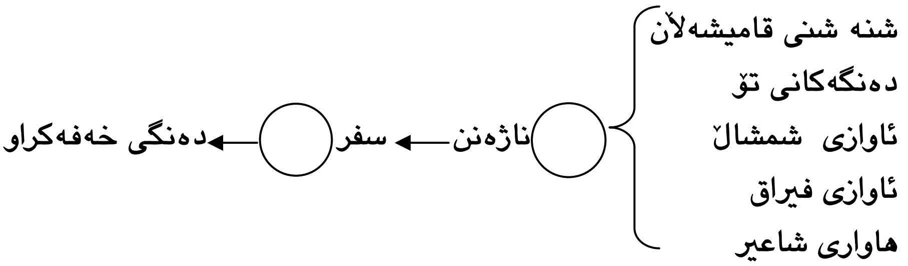

تۆ سەیر کە چۆن شاعیر کەوتۆتە ژێر کاریگەیی (نەستەوە)، کە دەڵێ:

"بە دیار قامیشەلآنەوە وەستاوم "

(وەستان بەدیار شتێ)، لە کوردەواریدا ئاماژەیە بۆ بێدەسەلآتی و تێڕامانی بێئاکام و خۆ بەدەستەوەدان. شاعیر، سەربازێکی یەخسیرکراوە، بەدەستی لەشکری فیراق، هەموو هێز دەداتە بەرخۆی و دەیەوێ ماسولکەکانی گەرووی گرژتر کاتەوە بەڵکو بتوانێ دەنگە خەفەکراوەکانی نێو سینەی دەربڕێ. سەیرکە هانای بردووە بۆ ئەم واتایانە (هەموو / هەر / هەموان / هێشتا / ناژەنن) بەو ئومێدەی شتێ بە شتێ بکا و لە ئێسقانەکەی ناو گەرووی گیری خواردووە ڕزگاری بێ. ئەمە نموونەیێکی ڕەهەندە ڕاستەوخۆکانی دەنگە خەفەکراوەکانە، کە دەمێکە شاعیر پێی دەتلێتەوە و دەڵێ:

وێنەکانت مەجازی خودایە

دەرگای گوزارشت لە زمانم دادەخەن. (٦٥)

ئەمە بیانگەیە، شاعیر دەیەوێ بە دەستەواژەی (مەجازی خود/ زمانم دادەخەن) قەناعەتمان پێ بێنێ، کە تەعبیرکردن لەم وێنانە لە توانای مرۆڤدانییە و موستەحیلە بە مەمانان بکرێ. ڕەخنەگر و پەیامگری وردبین تێدەگەن کە دەنگێکی خەفەکراو لە پشت یان لە ناو ئەم وشانەدا خۆیان مەلآس داوە.

لە کۆپلەی (٤٥) ی قەسیدەی " وردە گەلآ " لەدیوانی" پیانۆی ڕۆژهەلآت و ئەوانی تر" دا شاعیر دەڵێ:

ئەو دڵەی من دەڵێی درەختێکە تەنها
تێکەڵ بەتەمی شاخ بووە
دەڵێی نالییە بە تەنها سواری بۆراقی ئاخ بووە (٦٦)

لە وێنەیێکی هونەری، لەسەر بنەمای – وێنـەی لێکچـوون – جـاریٚ دڵـی خۆی دەکا بە درەخت و جـاریٚ بـە حـەزرەتی نـالی ئـەو درەختـە بێکـەس و تەنیایـە، یـان تـەنیا بـە تـەم و تـەمتومانی کـەژ و شـاخ تێکەڵـە، دەنگێکـی خەفەکراو، لەودیوی ئەم کۆپلەیە دەیەویٚ حاڵی ئەو دڵەمان بۆ بـەیان بکـات. دەبیٚ بۆ لەم شاخە چۆڵ و هۆڵەدا، ئەو دڵە بووبێتە درەختێکی سەر بە تـەم؟ چ هاوارێکی لە سینەدایە؟ چ قیژەیەکی لـە گـەروودا عاسـیٚ بـووە؟ دوای کـە هەمان دڵ دەبیٚ بە نالی، هەموو دیوانـە توحفەکـەی نـالی دێتـە حزوورمـان و قەسـیدە دوای قەسـیدە، غـەزەل دوای غـەزەل، وەك بـارانی بوهـاریٚ، بەسەرماندا دەبارێنیٚ، ئەوا جگـە لـە زریـنگ و هـۆڕی بۆراقەکـەی سەرپشـتی ئاخ. وەك مانگە شەو دیارە، شـاعیر خـەون بـە پلـە و مـەقامی نـالی دەبـا و چاویشـی بڕیوەتـە بـۆراقی شـیعری ئـەو، بـەلاّم دەنگـە خەفەکراوەکـەی پـیٚ نەشاردراوەتەوە. بڕوانە:

دڵ ← درەختی ناو تەم ←دەنگی عەشق و ولاّت و جوانی
دڵ ← نالی و بۆراقی ئاخ ← دەنگی شیعری نەمر و، خلوودی شاعیر

٦.دەنگی خودا (**The god's Sound**)

(Heraclites٥٧٦– ٤٨٠ پ.ز.) فەیلەسـووفی یۆنـانی دەڵـیٚ، " زمـان وەحیەکی خوداییە و هاتۆتە خوارەوە خەڵکی فێرە قسەکردن و ناوی شتان کردووە."(٦٧) نە ڕێبازەکانی لێکۆڵینەوەکەم، نە بـواری رەخنـەگری ڕێـم پـیٚ دەدا (بـاوەڕداری) یـان (باوەڕنـەداری) کـەریم دەشـتی سـاغ کەمـەوە و دێرانی پیٚ ڕەش کەمەوە. بـەلاّم بنـاو لێـدان و پـەلکوتان بـە دوای مـرواری و مەرجانـەکانی قـوولاّیی دەریـای شـیعر و شـکاندنی قۆزاخـەکان و نیشـاندانی تەلـەسمی مرواریـیـەکان و روخسـاری جـوانی ئێسـتێتیکای شـاراوەی رۆحـی

شاعیر بە حەقی خۆم دەزانم. لە سەفەر بەناو شیعرەکانی کەریم دەشتی دا، تێدەگەی ڕەنگدانەوە و کاریگەری (خودا و خوداکان) لە بونیادی شیعر و هزری شاعیردا هێندە زەق و گەشاوەیە، بۆ هەر لایەك گوزەر دەکەی زاراوە و واتای خوداوەندی ڕێت پێ دەگرن و زوو درك بەوە دەکەی کە ئەو رووبەرە فەلسەفی و مەعریفییەی لە پشت (خوا، خودا، خواکان، خوداوەند، خوداوەندی، یەزدان، باوەڕ، بەهەشت، دۆزەخ،....هتد) هەیە پتر لەوە هەڵدەگرێ کە لە پێناوی وشەسازیدا تەوزیف کرابن. لێرەدا، قەرەی خۆم لە فەلسەفەی ئایین و ئایینی فەلسەفە نادەم وەلێ وەزیفەمە بەدوای (خودا) یان (خوداوەندەکانی) شاعیردا بگەڕێم و لە سروشتی بوونیان شارەزایی پەیداکەم و چۆنیەتی مامەڵەکردنی شاعیر لەگەڵ ئەواندا شی بکەمەوە.

لە بگرە و بەردەی ئەو لێکۆڵینەوە، وای بۆ دەچم کە بۆچوون و تێڕوانینی (کەریم دەشتی) لەبارەی (خودا) زۆر نزیکە لە تەفسیرە میتافیزییەکەی (ئەرستۆ) کە ناسراوە بە (Aristotle's Metaphysics) : تێیدا (هۆکارەکان) یارمەتیدەر و داهێنەری– هێزە زەبەلاحە دەسەڵاتدارەکەیە– کە گەردوون بەڕێوەدەبات و خوی خۆشی بەدەرە لە بینین. ئەو هێزە سنوورشکێنەش بە زاراوی (خودا) ئاماژەی بۆ کراوە.

میتافیزیکستەکان عەیامێکە خەریکی شەنوکەو کردنی بوونی (Existence) ئەو (هێزەن) و چەندین چەمکی تەمومژاوییان داهێناوە وەك – هێزی بەدەر لە سروشت –) (Supernatural Forces) ڕووداوەکان(Events)، پەیوەندی نێوان ئاسمان و بوونەوەرەکان و باوەڕ بەو (هێزانە)، چییەتی رۆحی شاعیر دەخەنە حاڵەتێکی پڕ ڕامانی جوانی مۆڕاڵییەوە (Epistemological aesthetic) بە جۆرێ کە ناخی دەهەژێنێ و ڕەنگدانەوەی لەسەر کاری هونەری و ئەدەبیدا دەبێت. لێرەدا تێڕوانینی جیا لە نێوان عالەمی رۆحی ناخی شاعیر و عالەمی سادەی خەڵك سەر هەڵدەدا. بۆیە ئاساییە کە لە ناو رۆحی شاعیر پتر لە (خودایەك) وجودی هەبێ. واتا مەرج نییە شاعیر لە گرووپی یەك خواکان بێ (Monotheism)، هێندێ جار فرە

خواکـــان (Polytheism) تینوویـــەتی ڕۆحـــی ئـــەو دەشـــکێنن. ئـــەوان لـــەو باوەڕەدان کە خودا تاك و تەنیایە و هەموو کەون و کائینـات بـە مەشـیئەتی ئەو هەڵدەسووڕێن و خۆشی بەشێکە لەم بوونە. بەڵام بۆی هەیـە شـاعیر ئـەو سنووره ببەزێنێ و بپەڕێتەوە بۆ (Pantheism)، کە باوەڕی وایە، (خودا) زۆر لە گەردوون و کائیناتەکان گەورەترە و هیچ هاوتـاییێکی نییـە و پێناسـەیەکی تەواو و تەکمیلی مەحاڵە! لێرەدا، لە نێو دونیای شیعر و شـاعیریەت (کـەریم دەشـــتی) دەبـــێ بـــە (عەبـــدە) بـــێ قودرەتەکـــەی ســـەر زەوی، کـــە بـــۆ وەدەستهێنانی دونیاییێکی باڵاتر و خلوودێکی ئەبەدی هانـا بـۆ ئـەو (خـودا / خودایانە) دەبات . دەبێ ئەوەش ئاشکرا کـەم کـە (خـودا / خوداکـانی) ئـەو بـــەدەرن لـــە شـــتە ناشـــیرینەکان: (زوڵـــم / ناحـــەقی /تـــاوان / گونـــاه/ دەستدرێژی.....هتد). کەواتە ئاساییە کە شـاعیر بـاوەڕی بـە بـوونی خـودا هـــەبێ لـــە دەرەوەی (ئـــاین) دا. (Alvin Plantinga) ی فەیلەســـوف لـــەو باوەڕەدایە کە هەرکەسێ باوەڕی بە خودا هەبێ بەڵگەی مەنتیقی خۆی پێیـە ((Rational proofs) بۆیـە(Dr.Z. Phillips)دەڵـێ: بـاوەڕ بـوون بـەخودا، مەسەلەیەك نییە لە ماهیەتی هیچەوە سەرچاوەی گـرتبێ، بـەڵکو شـێوەیێکە لە شێوەکانی ژیان."[٦٨]

کەریم دەشتی لە کۆپلەی (١١)مینی قەسیدەی (تەنها ئاو وەك ئـاو وایـە) لە (کتێبی ئاو) دا دەڵێ:

باران تاقانەی میهری خودایە:
ڕێگەی بەهەشتمان پێدەڵێ
سیمای فریشتەکانمان پێ دەبەخشێ
سیفەتەکانی ئاگرمان بۆ دەنووسێتەوە
ئاو دڵێ پڕ کوانووی ئەم کەونە گەورەیە:
شارەزای قەدەر و
فێری زمانی بامان دەکات
نهێنی خودامان پێ دەڵێ

شێلوی کەین لە پەل و پۆی خۆمان دەخات
هەر تەنها ئاوە وەك ئاو وایە
هەر تەنها ئاوە پڕ لە نوور و عەشقی خودایە.[٦٩]

سەیرکەن چۆن لێرەدا، شاعیر بۆتە خەتیبێکی سەر بە عەمامە و جبە لەبەر، لەسەر مینبەری دیوەخانی شیعردا ڕاوەستاوە و بە شێوازی وەسفی وێنەییێکی گشتی کە خۆی لە چوار وێنەی تاکدا دەبینێتەوە — کە لەسەر بنەمای شێوازی بە لێکچوواندن داڕێژراون — دەخاتە ڕوو.

وێنەی ١(باران، تاقانەی پڕمیهری خودا)، وێنەی ٢: (ئاو، دڵی پڕ کوانووی کەون)، وێنەی٣-(ئاولە ئاودا) وێنەی ٤- (ئاو، نوور و شەوقی خودا). شاعیر، ڕاستەوخۆ، فەلسەفەی (خوداکەی) خۆیمان بۆ ڕاڤە ناکات، وەستایانە پەنا دەبا بۆ (باران و ئاو) و بە زمانێکی پاراو و سادە و تۆکمە (خودا — لە دیدی خۆیدا) نمایش دەکا. خودا لە قورئانی پیرۆزدا دەفەرمووێ:"سَنريهم آياتينا في الآفاق وفي أنفسهم حتى يتبين لهم أنه الحق أولم يكف بربك أنه على كل شيء شهيد" [٧٠] جارێ، با سەرپێیی، سەرنجێك لە زاراوەکانی (بونیادی خودا) بدەین، ئەو خودایەی کە شاعیر بە زوبانی ئەدوێ و پەیامێکی پیرۆزی پێیە: (میهر/ بەهەشت /ئاگر / کوانوو / کەون / قەدەر / نهێنی / لەپەلوپۆ خستن / ئاو / شەوق و نوور) کە هەموویان بەشێکن لە چییەتی ئایەتە پیرۆزەکەی خودای مەزنن. شاعیر بە(باران و ئاو) عەزەمەتی ئەو خودایە دەخاتە ڕوو، ئەوا جگە لەڕازی داهێنانی شیعری و بونیاتی ئێستێتیکە شاراوەکەی شیعرەکە. خودای ناو دڵ و ڕۆحی دەشتی ئاوێنە جوانەکانی خۆی — کە بریسکەی خودی شاعیری تێدا بەدی دەکرێ — نیشانی ئێمە دەدا" شیعر هەمیشە هەوڵێکە بەرەو ئاقارە غەیب ئامێزەکان."[٧١]: (ڕێگای بەهەشت / سیمای فریشتە / دڵی کەون / زمانی با / نهێنی خوا / نوور و عەشقی خوا) ئەمانە هەمووی (کۆدی Codes) شیکردنەوە میتافیزیکییەکەی (ئەرستۆ) یە، کە بەخوایەکی بەهێز و خێرواز ئاشنامان دەکات. پێویست بەوە ناکات پریاسکە لەسەری خۆت ببەستیت و

خۆت لە خمخانـەی تـەفکیردا ڕەنگڕێژکـەی، فۆرمەلەکـە زۆر ڕوون و سـادە و ئاشـکرایە:" ئـاو وەك ئـاو وایـە / هـەر تـەنها ئـاوە پـڕ لـە نـوور و شـەوقی خودایە." بڕۆ گۆلمـە ئـاوێکی کانیـاویێ، یـان تاسـە ئـاوێکی زەمـزەم بەسـەر بیلبیلـەکانی چـاوی خۆتـدا بکـە، تـا لـە پرۆسـەی زەڕڕەکـانی ئـەو خودایـە تێبگەیت. ئەو (خودا) و (ئاو) ی لە دوو تـای تـەرازووێکی هاوسـەنگ دانـاوە، کە مشتێ لێکدانەوەی پەرادۆکسی بۆ دەکرێ: ئاو لەسەر دەسـت / خـودا لـە ناو ڕۆح، ئاو لە بەر چاو / خودا لە هزر، ئاو ، نزیـك نزیـك / خـودا دوور دوور، ئـاو بـە هـەموو شـێوەکان وجـوودی هەیـە، خـوداش هـەموو خەسـڵەتەکانی سەرمەد و ئەزەلی هەیە. سەیرێکی کۆدەکانی ئەو معادەلە ئاڵۆزکاوە بکە:

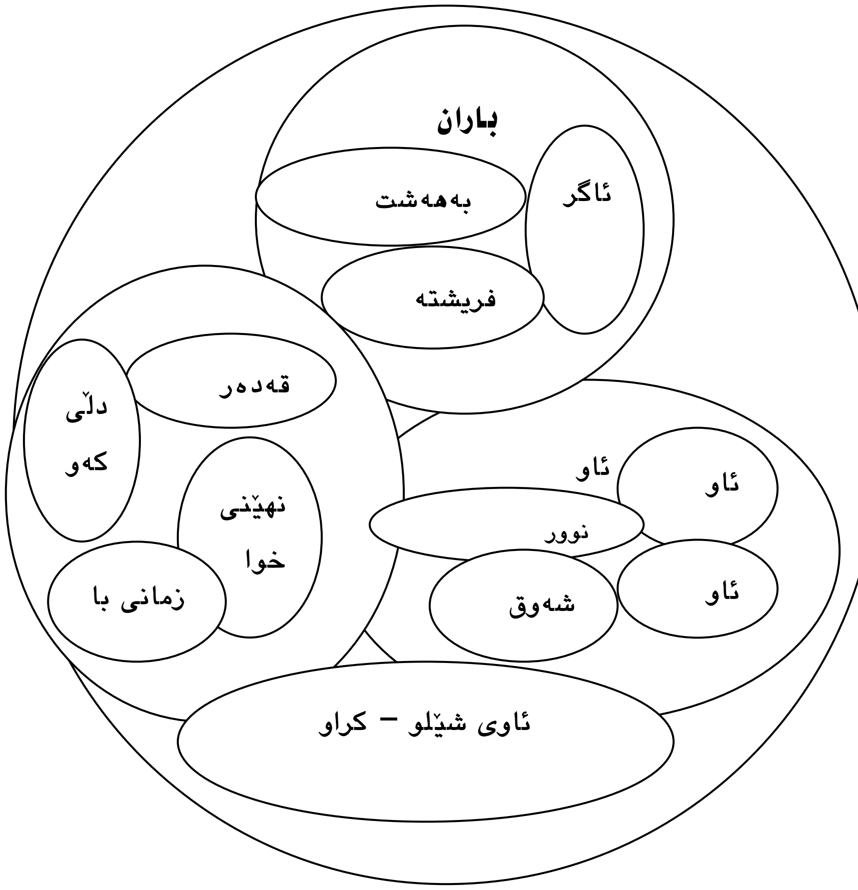

لە گفتوگۆیەکی شاعیرانەی نێوان خودا و کەریم دەشتی دا لە کۆپلەی (١٩)ی قەسیدەی (لە نیوەی قەڵەمدا) دەڵێ:

من باسی تۆم لەلای خوداکان کردووە
خواش باسی تۆی لەلای مندا کردووە
پێم بڵێ ئەتۆی چۆن دروست کردووە؟ [٧٢]

لەم قەسیدەیەدا، شاعیر ڕاستەوخۆ دەنگی خودامان بۆ ناهێنێ، ئەو هەموو شێوەکانی دەنگی خودای لەسەر زاری مەخلوقەکانیەوە، بەچەندین ئاواز، دووبارە کردۆتەوە: با ئەوەش بڵێم، لە دیوانی " درەختەکانی خامۆش " دا تەنیا یەك نیشانەی پرس هەیە، ئەویش لێرەدا دانراوە.

دەنگی خودا = سەدای کەون =
تریپەی باران
جۆش و خرۆشی بەهەشت
چرپە و هەناسەی فریشتە
نێڵە نێڵی ئاگر
تریپەی دڵ
قرچەقرچی کوانوو
بێدەنگی قەدەر
وژەوژی با
کپی نهێنی
شەپوهۆڕی ئاو
لرخەلرخی لە پەلوپۆ کەوتن
ئاوازی ڕەنگەکانی نوور و عەشق
دەنگی شاعیر

٧- دەنگی پرس (The Sound of Inquiry)

پرس سەرچاوەی زانیاری و مەعریفەیە، بۆیە رووبەرێکی فراوان لەسەر نەخشەی زمانی هەر نەتەوەیەك داگیر دەکات. بەشێکی بەرچاو لە ئاخاوتنی ڕۆژانەی مرۆڤ بەشێوەی پرس ئەنجام دەدرێ. پرس تەعبیرێکی زمانەوانییە، بۆ داخوازی کردنی زانیاری یان داواکاری بەکاردێ. زۆربەی بیرۆکەکانی سوکرات، لە کاتی خۆیدا، بەشێوازی پرس دەخرانە ڕوو. پرس بە یەکێك لەم فۆرمانە دەخرێتە ڕوو: ئەو پرسانەی وەڵامی (ئا/ نا) یان هەیە: ئەو پرسیارانەی وەڵامی ڕاستەوخۆیان هەیە، ئەو پرسانەی شیکردنەوە و لێکدانەوەیان گەرەکە. هەروەها پرس هەیە وەڵامەکەی وەلاوە دەخرێت و پێویستی بە وەڵامدانەوە نییە. بە کورتی بە کوردی پرس چەمکی وەدەستهێنانی زانیارییە، گێڕانەوەیە، پراکتیزەکردنە، شیکردنەوەیە، چارەسەرە، هەڵسەنگاندن و نرخاندنە! " پرسیار، میکانیزمێکی ئاخاوتنی نێوان مرۆڤەکانە، بە پێی ئاست و بوار و هەڵوێستە جیاکانی ژیان، کەرستە و شێواز و ڕێبازی پرسیارەکەش دەگۆڕێت..... کاتێکیش ئەم پرۆسەیە دەبرێتە ناو دونیای شیعرەوە نەك هەر کەرستەکە بەڵکو ئامانج و پەیامیش دەگۆڕدرێت."(٧٣)

هەرچەندە پرس بنەمای فێربوونە بنەڕەتییەکانە، بەڵام یەکەمین جۆری ئاخاوتن کە کۆرپەڵە ساوا هەستی خۆی پێ دەردەبڕێ پرسە. ئەمەش نەك بە بەکارهێنانی جێناوەکانی پرس ، وەك کێ، کەی، چۆن...هتد، بەڵکو بە دەربڕینی هێندێ دەنگی سادە کە ئاواز و نەغمەی پرسیان هەیە و دایك ڕاستەوخۆ تێیان دەگا و دەزانی چیگەرەکە.

ئەوەی کرۆکی مەبەستە لەم برگەیە، پرسە فەلسەفییەکانە، ئەو پرسانەی کە ڕەهەندی کۆنسێپت وەردەگرن و سەرقاڵی حەقیقەتەکانن، کە تا ئێستا وەڵام نەدراونەتەوە. دەکرێ پرسی فەلسەفی پراکتیکی بێ: " ئایا منداڵ لەبەرخۆچوواندن ڕەوایە؟" یان پرسی تیۆری بی:" بەهاکان بەهای موتڵەقن یان ڕێژەیین؟"

(Joseph Jordania) دەبێژێ: " بوونی قودرەتی پرسـكردنە كـە مـرۆڤ لـە گیاندار جیا دەكاتەوە."(٧٤) پرسیاری مێشك هەژێنەر، بلیمـەتیی پرسـیاركەر نیشان دەدا، با پرسیارەكەی هی منداڵێكیش بێ.

كەریم دەشتی وەك شاعیرانی تر (پرس)ی كردۆتە كەرەستەی كاریگەریی شیعری خۆی، هەوڵیشداوە هەم ڕێچكەشكێن بێ و هەم خاوەنی پرسی قورس و گەورە بێ، كە دەرئەنجامی بیر و هزری قووڵ و مانادارن. ئەو هەمیشـە بـە دەوری ئەو پرسـانەدا خـول دەخـوات كـە گومـان دروسـت دەكـەن یـان هـەر خۆیان گوماناوین. " شیعر جگەلە خولقێنەری گومان هیچی تر نییە."(٧٥) بەم كارەش دوو نیشانە بە تیرێ دەپێكێ: هەم ئێمە لە راز و نهێنییەكانی سینەی مرۆڤ و تـاریكی كـەون و دەسـتكورتی زانیارییـەكانمان خەبـەردار دەكاتـەوە، هەم گۆپاڵێ دەخاتە ناو دەستی پەیامگر، تا بەرەو قوللە عاسێیەكانی پـرس بكەوێتە ڕێ.

لە قەسیدەی (كتێبی خولقان)، لە دیـوانی (پیـانۆی ڕۆژهـەلات و ئـەوانی تر)دا ، پرسێكی فەلسەفیمان ئاراستە دەكات و دەپرسێ:

عومرێكی درێژە نووری ئەو یەقینە لە ڕۆحت هەڵدەچێ
نازانم تۆ رووەو فەنابوون بوویتەوە ئاوا جاوێدانی
یان بەرەو خولقاندن ڕادەكەی؟ (٧٦)

" پرۆسەی ئەدەبی لە گەوهـەردا، دۆزینـەوەی شـێوەیەكی نۆژەنـە."(٧٧) لـەم كۆپلەیـەدا، سـەدای پرسـێكی ئـەزەلی، كـە لەوەتـەی هـەین سـەرقاڵ و مەشـغولی كـردووین، دەنـگ دەداتـەوە: لـە كـوێ وە بـۆ كـوێ؟ ڕاسـتە ئەمـە پرسێكی نۆ نییە، بەلاّم شـێوەی داڕشـتن و تارمـایی خـەیاڵ و تـرس و خـۆف نـەزانین، تـەواو سـەرگەرممان دەكـا. دەسـتەواژەی (لـە ڕۆحـت) هـەم تـۆ دەئاخێوێنێ و هەم نەفسی خۆشی. ئێمە و شاعیر یەكسانین بـە یـەك كـەس. كەسێكی بیر سەمەندۆككراو. لوغ زو مەراقێكی گەورە لەم پرسەدا هەڵدەچێ.

ئاخر ئەم قامتە زاراوانە خۆیان یەقین نین و گوماناوین: (نوور / یـەقین / رۆح / فەنابوون / خولقانـدن) ئـەو پێـنج چـەمكە فەلسـەفییە تەمومژاوییانـە

خەویان لە چاوانی (کەریم دەشتی) حەرام کردووەو هیچ ڤالیۆمێ دادی نادا:

کە کەوتیت گومان پڕا
ئێستاش گومان دەکەیت لە یەقین بمرین. (٧٨)

یان دەڵێ:

تۆ گومانی یان یەقین
گومانت هەناسەی گرتووم
یەقینت خودای لێ سەندووم (٧٩)

دەکرا دەشتی پرسەکان ئاوەژوو بکاتەوە و بەگژیشیاندا بچێتەوە، بەلاَم ئەو نەیویستووە درۆ لەگەڵ خۆی و ئێمەدا بکات. دەنگی پرسەکە بەم شێوەیە خۆی شی دەکاتەوە:

پرسی: نوور و یەقین ⟨ هاواری شاعیر (بۆ فەنا بوون؟) / دەنگی گومان (چۆنیەتی خولقاندن؟)

حونەری داڕشتنی پرسەکە لەوەدایە. شاعیر زنجیرەی ڕووداوەکانی گۆڕیوە. دەزانین لە پێشدا (خولقاندن)ە دوای (فەنابوون). ئەو (فەنابوونی) پێش (خولقاندن) داناوە. نهێنییەکەی لە چی دایە؟ شاعیر مەفهومی فەنابوونی گۆڕیوە: ئەو ساتەی ئەو فەنا دەبێ، ئەو تازە خەلق دەبێتەوە، فەنابوونی ئەو، نەمر و خلوودی پێوەیە. ئەمە لە لایەك، لە لایەکی ترەوە، ئەو ساتەی ئەو فەنا دەبێ خولقاندن سەرهەڵدەدا، کاتێ شیعرەکانی دەبنە ژیلەمۆی داهێنانی شاعیران و ئەدیبانی دوای خۆی کە ڕەنگ بێ شاکاری مەزن مەزن لە خەیاڵ ئەوەوە هەڵهێنجن. دیسان دەشتی ناتوانێ شەیدایی خۆی بۆ ئەو خلوودە بشارێتەوە کە خەونی پێوە دەبینێ.

٨. دانگدانەوەی دەنگەکان (The Echo of the Sounds)

دەنگێك هەمیشە بانگ دەکا

سەدایەك هەمیشە دێتەوە. [٨٠]

(خودای دەنگدانەوە) پایە و مەقامێکی بەرزی لە ناو (گریکە کۆنەکان)دا هەبووە.

سەرچاوەی دەنگە ڕەسەنەکە و شێوە و شوێن و کاتی دەنگدانەوەکە ڕەنگدانەوەی خۆی هەیە بە سەر مرۆڤەکانەوە. کرۆکی بابەتەکەم لێرەدا، دەنگدانەوەی مێژوو و ئەفسانەیە، کە تەواو شوێن پەنچەیان بە سەر شیعرەکانی (کەریم دەشتی)یەوە دیارە.

هەڵبەت، شاعیری سەردەمی زانیارییەکان و گڵۆبالیزم، بە ئاگا و خەبەردارترە لە چاو هاوپشتەکانی خۆی. (دەشتی) یش بە حوکمی پلەی خوێندەواری و بەڵەدی لە زمانی عارەبی و فارسی و — تا ڕادەیەك — لە زمانی ئینگلیزی، سەرەڕای شارەزای لە شێوەزارەکانی کوردی، توانیویەتی گەنجینەییێکی باش لە فرە زانیارییەکان وەدەست بهێنێ و درێغیشی نەکردووە. بە گوێرەی بەهرە و شارەزایی خۆی هێندێکیان لە کارە ئەدەبییەکانی خۆیدا تەوزیف بکاتەوە.

لە کۆپلەی (٢٦) لە قەسیدەی (ئاو ئاوترین ئاو) لە (کتێبی ئاو) دەڵێ:

تۆ ئەی ئاوی من ئەی تاقانەترین ئاو

گەلگامش نیم بە دوای جاوێدانی بگەڕێم

من نەرسیسم بۆ ئەوەی ورد ورد بتوێمەوە

دەمەوێ جارێ وێنەی خۆم

لە ئاوی ڕوخساری تۆ ببینم. [٨١]

جگە لە نووزەی حەسرەتی شاعیر، دەنگدانەوەی داستانی پڕ کێشمەکێشی گلگامش لە لایەك و ئەفسانەی پڕ گرێ گرێی عەشقی نەرسیس لە لایەکی ترەوە لە دونیای کۆنی ڕۆژهەڵاتی ناوەندەوە دەمانباتەوە وڵاتی (گریك)ی کانگەی ئەفسانە!

بە تەقەموسکردنی کەسایەتی (نەرسیس)، بێ شەرمی(دەشتی) دەبینین لە دووبارەکردنەوەی عەشقی خۆویستی بەڵام بە نیاز و خەونێکی جیا. ئەو (ئاوەی) ئەو تەمەنا دەکا وێنەی تێدا ببینێ (ئاوی ڕوخساری ئازیزێکە) کە پەیامگر دەبێ بە خەیاڵ شێوەزهنی بکات. ئەو (ئاوەی) بۆتە کانگا و سەرچاوەی ئەفسانەکەی (دەشتی) ئاوە خۆشەویست و تاقانەکەی خۆیەتی، لە کاتێکدا ئەو ئاوەی بوو بە ئاوێنەی (نەرسیس) ئاوێکی سادە و ساردوسوور بوو. هاوبەستەکردنی ئەو دوو ئەفسانەیەش لەوەوە یەک دەگرنەوە: ڕووباری (فورات) زێدی گلگامێش و کانییەکانی ولاتی گریک ئاوێنەی (نەرسیس)ە و، (تاقانەترین ئاو)یش سەرچاوەی عەشق و ئەڤینی (دەشتی)یە.

بڕوانە، چۆن دەنگدانەوەی سێ دەنگ لە ناو یەک بازنەی داخراودا دێتە گوێچکەمانەوە:

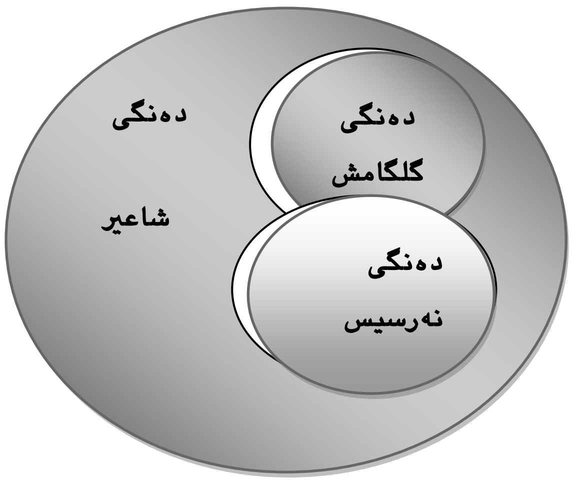

لە (کتێبی پیرۆزی عاشقان) دەشتی دەڵێ:

ئێمە لە بایێکی گەرمی بێ ڕەحمدا عاسی بوو بووین
بەیەکەوە هاوارمان دەکرد
بەڵام ئاخ بە تەنها سەدای خۆمان بوو
لە دوور دوورەوە دەگەڕایەوە ناو زەینمان.(٨٢)

ئەو سەدایەی هەمیشە دەگەڕێتەوە ناو زەینمان سەدای ئەزەلی بوونی مرۆڤ و کەونە. گەر ناوی هەموو قارەمان و ئەکتەرە ئەفسانەییەکان و مێژووییەکانی ناو شیعرەکانی (دەشتی) لێرەدا ڕیزبەند بکەم، چەند دێری ڕەش دەکەمەوە، با بۆ نموونە بە گڕ (هەملێت)ەکەی (شەکسپیر) دابچین. (دەشتی) لە دیوانی (تۆ لە هەموو شوێنێکی) دەڵێ:

بەڵام هاملێت کە دەکەوێ

کەون دەبێ بە تەمتومان

دانیمارك ورد و خاش دەبێ

هەموو زەینی دەچێتەوە باخی گومان. [٨٣]

یەکجار ناوی (هاملێت) هاتووە، بەڵام سێ دەنگدانەوەی هەیە: "کێشەی زمان لەو شوێنەدایە کە تەعبیری تێدایە نوێیە." [٨٤] (دەنگی هاملێت)ی مێژوو– کۆدەکەی: دانیمارکە، (دەنگی هاملێت) ی شەکسپیر– کۆدەکەی: باخی گومانە–، (دەنگی هاملێت)ی ناو کۆپلە شیعرەکە – کۆدەکەی: هەموو زەینێ، زەینی شاعیریش دەگرێتەوە–. کەوتنی (هاملێت)بە هەر سێ کەسایەتییەکەوە کەوتنی کەون و دانیمارکە. بۆ؟ چونکە ڕژانی ئەستێرەیە، ئەستێرەیێکی زۆر زۆر گەورە.

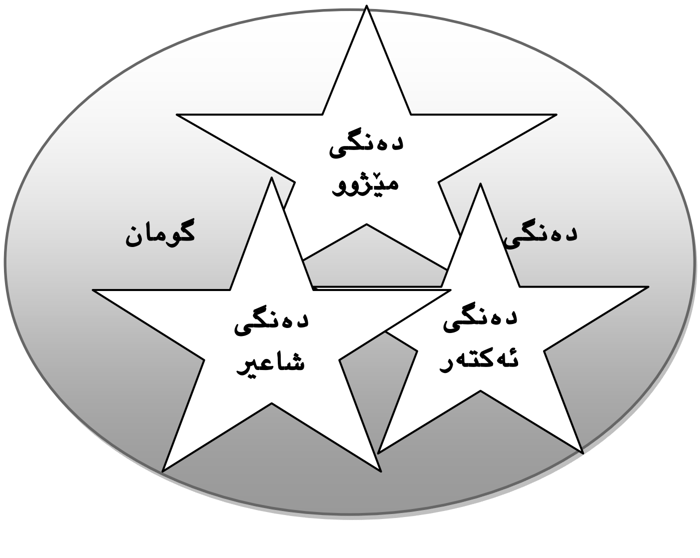

٩. دەنگی بێدەنگی (The sound of Silence)

تۆ ئەوەندە بێدەنگی
وا هەست دەکەم دونیا
کش و ماتە.[٨٥]

نە بوونی و غیابی دەنگە بیستراوەکان (Audible Sounds)، پچڕانی پەیوەندی و کاڵبوونەوەی هەماهەنگییە، کە لە واتاسازی تەریبیدا (Analogy)، یەکسانە بە نەبوونی پەیوەندی ئاڵوگۆڕی ئاخاوتن. (Joseph Jordania)" بێدەنگی لە کۆمەڵگای بوونەوەرەکاندا، بە مرۆڤیشەوە، وەك هێماییێکی (ترس) ڕاڤە دەکا. هێندێ گیانلەبەر، لە کاتی ترس و لەرزدا، لە جیاتی ئەوەی بیکەن بە هات و هاوار و قیژ و قیژە قیژ و قیڕە قیڕ، خۆیان کپ و بێدەنگ دەکەن و هەناسە لە خۆیان دەبڕن، کە ئەمەش کۆدێکی نێوان خۆیان، وەك شووتەی ئاگادارکردنەوە بەکاریدەهێنن و لێی تێدەگەن (Alarm Calls)." [٨٦].

مرۆڤ لە بێدەنگیدا هەست بە جۆرێ لە نارەحەتی و ترس دەکات، هەر بۆیێ لە هێندێ زیندانەدا، بێدەنگی وەك ئامرازی ئەشکەنجەدان بەکار دێ. زۆر جار کە مرۆڤ تەنیا دەبێ و هەست بە بێدەنگی دەکا، زوو دەیەوێ لە ڕێگەی فیکەلێدان و گۆرانی گوتن و خۆ ئاخاوتن ئەو ترسە، بە بێ ئاگا، بڕەوێنێتەوە. جاری وەهاش هەیە هانا بۆ ڕادیۆ و ڕیکۆردەر و ئامێرەکانی تر دەبا.

کۆدەکانی بێدەنگی، لە کولتووری ژیانی ڕۆژئاناماندا تا ڕادەیەك ناسراون: کورتە بێدەنگی قسەکەر لە ئاخاوتندا، نیشانەی ڕاڕایی و دوودڵ و بێ بڕواییە. بێدەنگی مامناوەندی مانای ڕازیبوون و قبوڵکردنە. بێدەنگی سۆفی تەریقەتدارەکان، نۆژەنکردنەوەی پەیوەندی رۆحی نێوان ئەوان و خودایە. ئەوان لە بێدەنگیدا باشتر لە یەکتری حاڵی دەبن. لە ناو کریستانەکانیش جگە لە نویژی بێدەنگی، تەئەمولاتی بێدەنگیشیان هەیە.

(Christian Meditation) لە کاتێکدا فەرحنایەتی و گەشانەوە لە لای (بوداکان) تەنیا لە ڕێی بێدەنگیدا وەدەست دێ. لە پەیڕەونامەکانی هیندۆسەکانیشدا (Advait Vedanta)و لە مەشقی یۆگادا، تەنیا بێدەنگییە کە هێز بە ناخ دەبەخشێ و گەشانەوەکان خێراتر دەکا. بۆ جوولەکەش، بێدەنگی تەیمانی پارێزەری حیکمەتەکانە، ئەوان دەڵێن تا بە هێز و توانا مەزنەکان بگەی، چاوت داخە، دەمت داخە، دڵت بکەرەوە.

بێدەنگی بە چەندین شێوەی تر پەیامی خۆی دەگەیێنێ: وەستان بۆ گیانی شەهیدان. وەستان و بێدەنگی لە یادەوەرییە کارەسات ئامێزەکان، وەك سێ دەقیقە وەستانی ئەمریکییەکان لە هەموو (١١)ی سپتەمبەرەکاندا. جا ئیمڕۆ لە پڕۆسەی خوێندن و چارەسەری پزیشکیشدا بێدەنگی بۆتە بابەتی ئاخاوتن و بیرکردنەوە: (The process of moment of silence)

بە حوکمی ئەوەی جیهانی شاعیر، خەون و خەیاڵ و ئەندێشە و لێکدانەوەیە، کەم کەس هەیە بە قەد شاعیر لە بێدەنگیدا کات بە سەر بەرێ. خۆ بۆ زۆرانیان، بە بێ بوونی جیهانێکی بێدەنگ و کش و مات، فریشتەی ئیلهامی شیعر سەر بە ژوورەکانیاندا ناگرێ. بێدەنگی، وەك گوتراوە" دەنگە". زۆر جار لە گرمەی هەور و زرمەی دەهۆڵ و دەنگدانەوەی دەربەندەکان بە هێزترە و دەلالەتی خۆی هەیە." تا مانا و دەلالەتەکان زێتر بن، دەقیش زیاتر خۆی خەست دەکاتەوە."(٨٧) ئەو بێدەنگییە لە شیعری (کەریم دەشتی)دا بە دوو ڕەهەند سەرنجمان ڕادەکێشێت:

- بێدەنگی وەك بێدەنگی.
- بێدەنگی وەك دەنگ.

لە قەسیدەی (بیابان) دا، دەڵێ:

من خۆم نادەمە دەست تاعوونی بێدەنگی و پەتای دوودڵی
خوێنم هەر دەبێ بە مەڵێ چاو سوور بکا لە گریانا
باسی یەختی میراتی گیانم، بکا بەسەر خۆڵی بیابانا.(٨٨)

لێرەدا، بێدەنگییەکە پەتا ئامێزە (تاعوونە)، بیرکردنەوە لە خۆ تەسلیم کردنی بە بێدەنگی، قولانج قولانج جەستەی شاعیر قیمە دەکا و چرکە چرکە ڕۆژانی زیندەبەچاڵ دەکا. هەر چەندە بێدەگییەکە موجەڕەدە (بێواتایە) بەلأم کوشندەیە. جا سەربار و بن بار، بێدەنگییەکە بە ئاوەڵناوێکی نێگەتیڤ گرێدراوە (دوودڵی)، ئەوەش ناشرینی بێدەنگییەکە قێزەوەنتر دەکا. لە کاتێکدا (دەشتی) لە شیعرەکانی تریدا، بە دوای سیمرخی خلووددا دەگەڕێ، لێرەدا بێدەنگی یەکسان کردووە بە پووکانەوە مردن و عەدەم.

دەنگەکانی گوێچکەی پەیامگر دەزرینگێنەوە:

دەنگی بێدەنگی ⟵⟶ شین و شەپۆڕی گریان ⟵⟶ سێرەو جریوەی باڵندەی نەمری ⟵⟶ بێدەنگی بیابان

لە کۆپلەی (٣١)ی قەسیدەی (وەك ئاوێکی تەنك سادە) لە (کتێبی پیرۆزی عاشقان) دا دەڵێ:

تۆ ئەوەندە بێدەنگی
وا هەست دەکەم دونیا
کش و ماتە.(٨٩)

دونیای کش و مات، ئەو شوێنە پیرۆزەیە، شاعیر بەدوایدا وێڵە و تا باشتر لە تەئەمولاتە ڕۆحییەکانی خۆیدا پشوو بدا و سۆفی ئاسا بگاتە مەقامە پیرۆزەکەی (شیعر) بێدەنگی ئەو هەزاران هەزار دەنگەی تێدایە، کە بە قەت هەموو کەون فرە ئاواز و نەغمەیە. هونەری ئەم بیرۆکە لەوەدایە بێدەنگی، بە بێ تۆپ و تەیارە و جبەخانە، سەرجەم دونیای شاعیری داگیر کردووە. چونکە بێدەنگییەکە لێرەدا کۆدی پەیامێکە " دەنگەکان" موعادەلەکە ئاوەژوو بۆتەوە، بێدەنگی بۆتە دەنگی هەموو کەون.

بێدەنگی ئەو ——— دەنگی بەردەوامی ئەوە
کش و ماتی دونیا ——— دەنگدانەوەی دەنگەکانی دونیا

بۆیە لە (کتێبی نەی)دا دەڵێ:

دەنگی هەناسەم موژدە بۆ ئەو بێدەنگییەی
لە دەروونی خۆی شاردۆتەوە
جووڵانەوەم دەستێکە بۆ تەکاندانت(٩٠)

{لەم تەوەرە بڕگەی تریشی باس هەڵدەگرێ وەك: دەنگی منداڵ/ دەنگی بێنەوایان/ دەنگی خوێنتاڵەکان/ دەنگی شاعیرانی تر، بەڵام لێرەدا خاڵ دادەنێم و دەچمە تەوەرەی سێیەم.}

تەوەرەی سێیەم:
ڕەهای دەنگەکان (Sound Dimensions)

کــە دەنــگ بریتــی بــێ لــە کۆمەڵــە شــەپۆلێکی پەیــدابوو لــە لەرەلــەری (تــەن)ەکان و هــەڵگری ســیفەتەکانی (وزە) بــێ، دەکــرێ چــەند ڕەهەنــدێکی فیزیکی هەبێ (Physcia Dimension)

وەك ڕەهەندی درێژی و پانی. ڕێبازی لێکۆڵینەوەکەی منــیش، ڕەهەنــدی سێیەم کە ڕەهەندی یادە– میمـۆری– یـە (Memorial Dimension) دەکاتـە سەرباری دوو ڕەهەندەکەی تر. جا بۆ ساناکردنی کارەکەم، ڕەهەنـدەکان بـۆ سێ برگە پۆلێن دەکەم:

- فەزای دەنگەکان. (The Sounds Spaces)
- تەمەنی دەنگەکان. (The Sounds Ages)
- میمۆری دەنگەکان. (The Sounds Memory)

فەزای دەنگەکان. (The Sounds Spaces)

یــان پانتــایی دەنگــەکان، شــەپۆلەکانی دەنــگ، وەك گۆمــە ئــاوی بــەرد تێکــەوتوو وایــە، بــەرە بــەرە لــە خــاڵی چــەقدا دووردەکەونــەوە و بەرەبــەرە گەورەتر و فراوانتر دەبن، تــا دەگەنــە قــەراغی گۆمەکــە یــان لــە نــاو پانتــایی گۆمەکــە دەپووکێنــەوە. هــەر شــیعرێك گۆمــە ئــاوێکی شــڵەقاوە، خێرایــی و قەبارەی بەردەکە فەزای بازنە دروستکراوەکان دەستنیشان دەکا. بــەڵام لــە شــیعردا پێوەرەکــانی دەستنیشــانکردنی فــەزای قەســیدەیەك دیــار و جــێگیر نییە. چۆن ڕەخنەی ئەدەبی مەسەلەی چێژ وەرگرتنە، کۆمەڵێ هۆکار ڕێژەی ئەو چێژە دەستنیشان دەکەن. لە شیعرەکانی کەریم دەشــتی دا بــە ئاســانی ســێ مــەودای جیــاواز دیــارە: کورتمــەودا، مامناوەنــدی، ســنوور شــکێن. دوو جۆرەکەی دوای زاڵە بە سەر کۆ بەرهەمەکەی. لــە کۆپلــەی (٢٣) قەســیدەی (کەلێسای ئاو) لە (تۆ لە هەموو شوێنێکی تۆ) دا دەڵێ:

بەسەر کۆڕنیشی دەریای سپی وەستام
جگە لە ژیان و جوانی
شتێکی دیکەم نەدی [٩١]

لـەم دارشـتنە خەبەرییـە سـادەیە، کـە خاڵییـە لـە وێنـەی هونـەری و ڕەنگدانەوەی خەیاڵ، هەست بە کورتیی فـەزای شیعرەکە دەکرێت. مـەدای ئەو شیعرە، مەدای بینینـی چاوی شـاعیرە پـتر بـڕ ناکـات. خـاڵی سـەرەتا کۆڕنیشە و کۆتـاییش سـنووری بینینـی چـاوەکانی شـاعیرە. خـۆ ڕەنـگ بـێ پیرەمێردێکی چاو کز لە هەمان پنتی وەستانی شـاعیرەکەوە نیـو هێنـدەش دووری نـەبینێ. کـەمتر جـوانی ژیـان و دەریـا بـەدی بکـات. ئـەوە جگـە لـە ئەگەری دووبارە بوونەوەی دیمەنەکـە. وەك وەسـتانی شـۆڕەژنێك، بەرامبـەر چیای سەفین و لە دڵی خۆیدا بڵێ: جگە لە ژیان و جوانی هیچ شتێکی ترم لە سەفین نەدی. بوونی فەزای هەناسە کورت، لە شیعردا خەوش نییە، بـە قـەد ئەوەی ئامرازێکە بۆ تۆمارکردنی گرتەیەك یـان ڕووداوێـك لـە سـات و شـوێنی خۆیدا. وەلێ، کەریم دەشتی هـەژار نییـە لـە شـیعری مـەودا بـەزێن و سـنوور شکێن، ئازایانە تەحەدای هەموو تخووب و تەیمانەکانی کردووە.

لە کۆپلەی (٩)ی قەسیدەی (پەلکی ناو قەدی کتێبان) لە (کتێبی پیرۆزی عاشقان)دا دەبێژی:

هەمیشە خەڵوەتێ هەیە جێی کەڤناری شاعیرانە
ناڵەی دەروونی کەسێ بوو دەبوو بە باشووکەی زوخاڵ
قسەی لەگەڵ ڕوحی خەمباری خۆی دەکرد
سەری بە کۆشی خوداوەندا بوو [٩٢]

(خەڵوەت: جێگای تەنیایی/کەڤنار: دێرین/زوخاڵ: ڕەژی، خەڵوز)

خاڵی سەرەتای مەودای ئەم دەنگە کە لەگەڵ لـەدایکبوونی یەکـەم مـرۆڤ دەست پێدەکا و بـە کۆتـایی ئـەم هەسارەیە دوایـی دێ. ئـەم مەودایـە هـەم سنوور شکێنە و هەم سیفەتەکانی بەردەوامیشـی تێدایـە. تـا هەتایـە مرۆڤـی دەروون پڕ زوخاڵ دەمینێن و جگە لە رۆحی خـەمباری خۆیـان و دڵدانـەوەی

خوداوەندی هیچ شتێکی تر شك نابەن. ئەمە خەرەکی بوونی مرۆڤە و ڕەتکردنەوەی مەحاڵە. ڕووبەری ئەم کۆپلەیە خەیاڵ ئامێزە و تۆکمە داڕژاوە و واتا جێگرە هەر هەموو گەردوون دەگرێتەوە. (ناڵەی) تاکە کەس (ناڵەی) سەرجەم مرۆڤەکانە و خوداکەش خودای هەمووانە. بڕوانە ئەم شیکارە:

س ←——→ مەدای کۆپلەکە (سەرەتای یەکەم مرۆڤ)

ك ←——→ بەرەو نا کۆتایی

س { مەدای بوونی مرۆڤ
مەدای بوونی خەم و تەنیایی
مەدای هێزە خوداوەندییەکان } ك

تەمەنی دەنگەکان (The Sound's Ages)

" ئەرستۆ هۆکارەکانی تەداعی واتای، لە سێ شتدا دەورە داوە: لێکچوواندن، دژیەك، جووت بوونی کات و شوێن."[٩٤] هەموو شتێ، گیاندار و بێگیان، تەمەنی هەیە. سەرەتا ڕۆژی خولقانە و کۆتای پابەندە بە درێژی تەمەنی ئەو شتە کە پێی دەگوترێ (Life Span). مرۆڤ تەمەنی خۆی هەیە و کە دەکەوێتە ناو ساڵانیش باری فیسیۆلۆژی و سایکۆلۆژی و کۆمەلاّیەتی گۆڕانکاری زۆری بەسەردا دێ. شیعریش- کە ژانرێکی ئەدەبییە- وەك مرۆڤە، کۆمەڵێ هۆکار درێژی تەمەنی دەستنیشان دەکەن. گۆڕانکارییەکانی مەعریفی و تەکنەلۆژی و زانستی- زنجیرەیەك گۆڕانکاری تر بە دوای خۆیانەوە دێنن- ڕەنگدانەوەی خۆیان لە سەر عومری شیعر هەیە. کە داهاتوویان بۆ مەمانان نەزانراوە.

دەبێ سەد ساڵ تر پلە و پایەی شیعری کوردی چۆن چۆنی سەیر بکرێن. ڕۆمان و گریکە کۆنەکان دەرکیان بەم مەسەلەیە کردبوو. زۆریشیان لەبارەی شیعری زیندوو گوت.

(Sublime Poetry). بــاوكی ئــەدەبی ڕۆمانســـی ئینگلیــز (Villain Wordsworth) لــە مــەڕ شــیعری زینــدووەوە دەبێــژێ: " بــیر و هــزری مــرۆڤ هێندێ جار دەیەوێ چەنگ لە شتێ گیر بکات کە مایەی بــەرەوپێش چــوونە، لــە کاتێکدا پارێزگــاری کردنــی ئــەو بەرەوپێشچــوونە مــومکین نییــە، لێــرەدا دەیەوێ چەنگ لە بیرۆکەیەکی زیندوو گیر بکات، ئا لەم چرکە ساتەدا، بــیر و هۆش دەکەنــە حاڵــەتی نەســتەوە– بێئاگــایی– (Unconsciousness)، بــەڵام ئەوە تەنها ڕۆحــە کــە توانــای گرتنــی ئــەم بیرۆکــەی هەیــە."[٩٥] (ئەحمــەدی مەلا)ش لە مەڕ ئەم مەسەلەیە قســەیەکی هەیــە و دەڵــێ:" کــاتێ باســی ئــەو فاکتــەرە زەبەلاحــە دەکــەین (فاکتــەری زەمــەن) تووشــی جــۆرە ڕووبــەڕوو بوونەوەیێکی زۆر سەخت دەبینــەوە. واتــە چــەمکی مێــژوو دەلکێتــە دامێنــی دەقەوە، لە لایەکی دیش دەکەوینە نێو جۆرە جەنگێکی پێویستەوە."[٩٦]

دەرەنجام هیچ شیعرێك نییە تا هەتایــە نــەمر بێــت دواڕۆژی شــاکارەکانی (مەولەوی و جــیمس جــۆیس و متەنــەبی و خــەیام) ڕوون نییــە. بــەڵام ئــەمڕۆ ئێمەمانان، ئەگەر نەشتوانین مەزەندەی تەمەنی درێــژی شــاکارەکان بکــەین، دەتوانین تەمەنی ئێستایان بزانین. (کەریم دەشتی) شیعری هەیە کە تــەمەنی لە هی پەپوولەیــەك یــان خونچــە گــوڵێ درێــژتر نییــە، بــەڵام تۆمارگــەی ڕاز و ڕووداو و گرتەیێکی یادگاریی خۆیەتی با پەیامگریش نەورووژێنێ.

ئەو لە قەسیدەی (وەك ئاوێکی تەنك سادە) دەڵێ:

جیاوازی من و تۆ وەك جۆگەلە و دەریا وایە

تۆ بە من گەورە دەبی و

منیش بە تۆوە ون دەبم[٩٧]

تەمەنی ئەم کۆپلەیە– کە تۆمارکەری مەرامێکە لە ساتەوەختێکدا– هــەر دەقیقەیێك دەبێ. شاعیر، جیاوازی نێوان (خۆی و ئەومان) نیشان دەدا. بــە لێکچوواندنێکی سادە لە نێوان جۆگەلــە و دەریــا، پەیامەکــەی کۆتــایی دێ و هەرچی پتر بڵێ، ڕۆحی شیعرەکە دەشێوێنێ. ئەو بە دوو وشە پەیامی خــۆی گەیاند. ڕەنگ بێ کاتێ ئەو ئەم شیعرەی بۆ دڵدارەکەی گوتبێ، ڕەنگدانــەوی

خۆش و ناخۆشی بەدواوە هاتبێ، دوور نییە مشتومڕیشی لێ کەوتبێتەوە. بەڵام پەیامگر بە دوای ئەو جۆرە زێدە خەیاڵانەوە دەڕوا؟ بێگومان، نەخێر. ئەو یەکسەر پەڕەکە هەڵدەداتەوە دەچێتە حزوور کۆپلەیەك و بیرۆکەیەکی تر، چۆن ئەو تینوویەتی شکا و لە پەیامەکە تێگەیشت.

لە قەسیدەی (پەرستگای سوت) کۆپلەی (٧٧) (سروتی ئەشکەوت) وامان بۆ دەبێژێ:

هەمیشە ڕەنگی هەیە لە ڕەنگی گیای ئەشکەوت دەچێ
دەنگێ هەیە لە شکستی کەڤر و زناری ئەشکەوت دەچێ
هەمیشە تا ئەبەد ئەشکەوتێ هەیە
تەژی سەدا و تەژی لە ژان
وەك ئەشکەوتی توناوتوونی رۆحی ئینسان[٩٨]

(تەژی: وێچوون، هاووێنە) [٩٩]

کە شیعر هەڵگری یان دەربڕی خاسیەتە نەگۆڕەکانی دەروون و رۆحی مرۆڤ بوو، ئەوا تەمەن درێژ دەبێ. لەم کۆپلەیەدا، بە پەنجەیێکی پڕ وردەکاری وەستایانە، دوو سیفەتی نەگۆڕی ئینسان بەیان کراوە: هیوا و ئومێد/ کەوتن و شکستی، کە هاوتەریبی مێژووی بوونی مرۆڤن. بڕوانە ئەو دوو هاوکێشە تەریبە:

هیوای مرۆڤ ⟵⟶ بوونی مرۆڤ
بەردەوامی — نا کۆتایی
نسکۆی مرۆڤ ⟵⟶ بێمرادی و کەوتن

کەواتە درێژایی شەپۆلی دەنگی ئەم شیعرە یەکسانە بە درێژایی مێژووی تەمەنی مرۆڤە— لە ئەزەلڕا.

یادی (میمۆری) دەنگەکان. (**The Sounds Memory**):

یاد یان یادکردنەوە کردەیەکی ئاڵۆزاوی و تێکلکاوی فرە ڕەهەندی بایەلۆژی و سایکۆلۆژیی مێشکە، چەندین خانە و شانە و فاکتەری جینی و

بۆماوەیی و دەروونی و ژینگەیی لە دروستبوون و لاوازی و بەهێزیدا ڕۆڵیان هەیە، ماوەیێکی دوور و درێژە بۆتە بابەتی بە پێزی سەنتەرەکانی لێکۆڵینەوە و بنکە زانستییەکانی دونیا.

هەرچەندە زانستانە سەلمێندراوە کە بارە قورسەکەی (یاد) دەکەوێتە سەر شانی مێشك، بەڵام لە تاقیگەدا ساغ کراوەتەوە کە دەتوانرێ بونیادی یادکردنەوە بە هێزتر بکرێت، ئەمەش نەك بە ئاخنینی ئایتمی زانستی تازە، بەڵکو بە داهێنانی شێوازی گەیاندن و ئاخاوتن کە دەبێتە هۆکاری تۆمارکردنی (یادەکە) لە مێشك.

(Elizabeth Loftus) لە ساڵی (١٩٧٤)، دوای ئەنجامدانی زنجیرەییێك لە تاقیکردنەوەی پراکتیکی، گەیشتە ئەو ئەنجامە کە شێوەی دەربڕین و داڕشتن و رستەسازی و ئاخاوتن کاریگەرییان بەسەر باشی و خراپی یادکرکردنەوەوە هەیە. دوای نمایشکردنی فلیمێکی ڕووداوی هاتووچۆ، پرسیارێکی بە دوو شێوە لە تاقمێك لە تەماشاچییەکانی فلیمەکەی کرد: " خێرایی ئوتۆمبیلەکان چەند بوو کە ڕووداوەکە ڕووی دا؟"، بۆ تاقمی دووەم داڕشتنی پرسیارەکەی گۆڕی و پرسی : خێرایی ئوتۆمبیلەکان چەند بوو کە بە خراپی خۆیان بە یەکتریدا کێشا؟" سەیری کرد دەستەواژەی " کە بەخراپی خۆیان بە یەکدا کێشا." پتر کاریگەری بوو لە وەیادهاتنەوەی ڕووداوەکە. دەکرێ دەرئەنجامی ئەم لێکۆڵینەوە زانستییە بگوێزینەوە بۆ بواری ئەدەب و هونەر. ئەوە هەر مێشکی پەیامگر نییە کە یادەوەرەکان تۆمار دەکا بەڵکو شێوازی داڕشتن و دەربڕینی شاعیر و ئەدیب و هونەرمەندیش ڕۆڵیان لە کاڵکردنەوە و تۆخکردنی زاکیرەدا هەیە.

بە سەرنجدان لە تواناسازی داڕشتن و فەرهەنگ و کەرستە و بونیاتی هونەری و ئێستێتیکا و ئەزموونی داهێنانی (کەریم دەشتی) دەتوانرێ بزانین تا چ ڕادەیەك شیعرەکانی ئەو لە ناو (یاد)ی پەیامگردا وجود و کاریگەرییان هەیە. هەمیشە هێندێ دەنگ و ئاواز، یاد و یادەوەری، لە ناو زهنی مرۆڤدا بەجێ دێڵێ، شیعریش کە پێکهاتەی بنەمایێکی دەنگییە، هێندەی جار

ئاسەواری خۆی لە مێشکی پەیامگردا داغ دەکا، بێگومان ئەو جۆرە شیعرانە دەچنە ناو خانەی بەرهەمە شاکارەکان." چون کاری نووسینی شاکار، زۆر لە کاری سحر دەچێ."[١٠٠]

زۆرن ئەو شیعرانەی (دەشتی) کە یادی خوێنەر داگیر دەکەن. هەر بۆ نموونە زۆربەی زۆری (٢٨) کۆپلە شیعرەکانی قەسیدەی (پایین)، خەسڵەتی مانەوەیان لە مێشکدا تێدایە ئەوەتا لە کۆپلەی یەکەمی قەسیدەی (نای)دا دەڵێ:

ئەی نای دەزانی بۆ نەوات هێندە غەریبە
چونکە هەموو دەنگی فیراق
لەگەڵ خاك و نیشتمانی هاوتەریبە [١٠٢]
قەسیدەی (نهێنییەکانی ناو کتێبی بەرد)
ئەوەندە چوومە ناو دڵی تۆ خودایە
تا نەمام
ئەمێستا کە نیم... تۆم
کە تۆشم... نیم
من خۆشم نازانم ئەمێستا ئەمن چیم! [١٠٣]

تا لە ڕەهەندی یادی دەنگەکانی ئەم شیعرانە تێبگەین، با بزانین پرۆسەی یاد چۆن ڕوودەدا.

یاد لە زهن و مێشکی مرۆڤدا بە سێ قۆناغ دەبێ: یەکەم: تۆمار کردن (Encoding) واتا وەرگرتن و پێکەوەبەستنی زانیارەکان، دووەم: عەمبارکردن (Storage) واتا تۆمارکردنەوەی وەرگیراوەکان، سێیەم: دانەوە (Retrieval Process) توانای بەکارهێنانەوەی ئەو زانیاری و وەرگیراوانە لە ئایندەدا.

بیرۆکە و ئاواز و وێنە هونەرییەکانی ئەم شیعرانە لەم چەشنانەن کە مێشك بە سانایی وەریاندەگرێ و عەمباریان دەکا. گەر دوای چەند ساڵی تریش بیرۆکەیەکی وات بەرچاو بکەوێ، یەکسەر زهنت بۆ ئەو شیعرە دەچێتەوە و دەزانی شتێکی وات خوێندۆتەوە.

تەوەری چوارەم

بونیاد و ئێستێتیکای دەنگەکان

(The Structure & Aesthetics of the Sounds)

دکتۆر عەبدولقادر حەمەدەمین حەمەد دەڵێ: " یەکێك لە بنەماکانی تێگەیشتنی هەر دەقێك جوولەی دەنگ و ئاوازەکەیتی."[١٠٣] زمان بنەمای شیعرە و شیعریش هاوکێشە قورسەکەی نێوان وشە و دەنگە. ئەو سی و شەش یان سی و حەوت دەنگەی زمانی کوردی (بە دەنگی بزرۆکەی لاتینیەوە)، کەرستەی ئاخاوتنی زمانەکەمانن. دوو زانستە پێکەوە گرێدراوەکەی دەنگ: زانستی دەنگسازی و زانستی فۆنۆلۆژی (Phonetic & Phonology) ئەرکی لێکۆڵینەوەی سازکردن و بەکارهێنان و دەنگەکان دەگرنە ئەستۆ.

بەهای هاوکێشەی نێوان وشە و دەنگ ئەو کاتە بە دیاردەکەوێ کە زانیمان "(زمان) بریتییە لە سیستەمێك لە نیشانە (Signs)و دەلالەت بۆ شتێ یان بۆچوونێکی دیاریکراو. نیشانە یەکەیەکی بنەڕەتی زمانناسییە دەبێتە بەردی بناغەی پێکهێنانی سیستەمەکە کە ئەویش پێکهاتەی دالّ (Signifier) و مەدلوولە (Signified)". واتا " دالە وێنەی دەنگ دروست دەکا و مەدلوولیش چەمکەکەیەتی، کەواتە دەلالەتی دەنگەکان پێش ئەوەی ئەرکی گەیاندنی مانایان هەبێ، دەلالەتی موسیقیان هەیە، بۆیە شاعیر ئەبێ لە دەلالەتی مۆسیقای ئەوان سوود وەربگرێت".[١٠٥]

بۆ وەرگرتنی ئەو سوودە، شاعیر دەبێ بزانێ کە ئەوە تەنیا دەنگە ڤاول و کۆنسنیەکان نین کە دەبنە پێکهاتەی وشە، بەڵکو پێتەرازوێك کەرستەی دەنگی تریش هەن، ڕۆلیان بەسەر ئەو دەلالەتە مۆسیقایەوە هەیە وەك: ئەلەفۆن (Allophone)، فۆنیم (Phoneme)، کەرتە دەنگییەکان (Sound Segments)، برگە (Syllable)، هێز (Stress)، ئاواز کۆنسنەنتەکان

(Consonant Clusters)، ئـەوجا ئەوانـەش ڕاسـتەوخۆ بەنـدن بـە زانسـتی بیناسازی وشە (Morphology) کە مامەڵە هەم لەگەڵ داڕشتنی وشە و لەگەڵ ڕێزمـــانی وشـــەدا دەکـــا. " زمـــان دیاردەیـــەکی یـــەکجار ئـــاڵۆز و چووەناوەیەکە."(١٠٦)

بۆ گەیاندنی کرۆکی ئەم بڕگەیـە، پێویسـتە زانسـتییانە خوێندنەوەیـەکی دەنگسازی سیستماتیك بۆ نموونە هەڵبژاردراوەکان (کەریم دەشتی) لە بڕگـە و وشە و زاراوە و دەستەواژە و کۆپلەکاندا بخەینەڕوو تا لایەنی بەهرەداری و سیس و ژاکاوی ئەو بخەینە ڕوو.

تا بڵێی شاعیر خۆی بە وشەوە ماندووکردووە، بۆ وەدیهێنانی ئەو مـراز و مەبەستەی کە گەرەکی بووە یەکە یەکەی لە تای تەرازووی جوانی و واتاداری هەڵیان دەسەنگێنیٚ. کتومت لاسایی وەستای بەنا دەکاتـەوە، کـە لـە نێـوان کەڵەکە بەردێکدا یەك تاقە بەرد بۆ شوێنی مەبەست هەڵدەبژێریٚ و وەستایانە لە شوێنی خۆی جختی دەکا و خەتەدیواری خـۆی پـیٚ تـەواو دەکـا. دڵـی لـە داخوازیکردنی وشەدا ئاو ناخواتەوە تا دڵنیا نەبیٚ کە:

- وشەکە پڕاو پڕ واتای مەبەست دەپێکیٚ.
- بڕگە و کێشی هاوسەنگە بۆ کۆپلەکە.
- تون و ئاواز و نەغمە و هێز و رتمی لە بارە.
- لـە فەرهـەنگی زمانـەوانیی شـاعیردا خسووسـیەتێکی خـۆی هەیە و هەڵگری دەنگی شـاعیرە لـە ڕێچـکە و شـێواز- تـا ڕادەییێکـی باش-.

ئەو لە (ئێوارەکانی باز)دا دەڵیٚ:

هەڵدەفڕێت و گیانمان پڕ لە حەنین دەکا. (١٠٧)

وشەی (حەنین)ی عەرەبی لێرەدا، تایبەتمەندییێکی زۆر شاعیرانە بە واتای (گیان) دەدا،

کە ئاکامی (هەڵفڕینەکە) دوو جاری دێت.

(حەنین) لە زمانی عارەبیدا واتا" تاسـەکردن، بیرکـردن، پـەرۆش"(١٠٨) {فەرهەنگی دەریا، عەرەبی – کوردی}. ئەو نەهاتووە وشـەیێك داتاشـێ کـە مانای مەبەست نەدا، بۆیە نەیگوتووە:" هەڵدەفرێت و گیانمـان پـڕ لـە سـۆز/ تاسـە/ ئـەڤین/ تـاس/ جـوانی/ عەشـق/ لاوانـەوە، پەرۆشـی....هتد دەکـا" چونکە هیچیان مانای (حەنین) نابەخشن ئەوە جگە لە ڕیزبەنـدی وشـەکە لـە ناو فەرهەنگی شاعیردا کە سەنگی خۆی هەیە.

(کەریم دەشتی) لە (سروشتی ئەشکەوت)دا دەڵێ:

دەنگێ هەیە لە شکستی کەڤر و زناری ئەشکەوت دەچێ(١٠٥)

{کەڤر: بەرد، شاخ، بەردی گەورە}(١١٢)

<u>کـەڤر و زنـار</u>: ڕتم مۆزیـك و ئـاوازێکی ناسـکیان هەیـە، چـونکە " ڕتم پەیوەندییەکی توندی بە ئاوازەوە هەیە."(١١١) لـە نـاو بەیتەکـەدا تەواوکـەری ئـاوازی وشــەکانی تــرن (دەنگــی ش، ژ، س، ز، ك) لــە دوای یــەکتردا، نەغمەییێکی سۆزدار دەبەخشـن. لـە وشـە بازاڕییـەکانیش دوور دەکەوێتـەوە، بۆیە ئەوانی نەگۆڕیوەتەوە بە (بەرد و شاخ).

لە (بەفری بەفران) دا دەبێژێ:

ئەی شابەفری کۆسارانی هەموو دڵم. (١١٣)

{شا: زل، زلتر، ئەستوورتر، شیاوتر}(١١٤)

شــاعیر بــە بــەکارهێنانی (شــابەفر) دەلالــەتی بــەفری گۆڕیــوە بــۆ بەکەسکردنی بەشێکی سروشت (Personification)، ئەوە جگـە لـەوەی سـێ بڕگەی وشەکە کێشی شیعرەکەی هێناوەتـەوە، نەغمـەییێکی هاڕمۆنیداریشـی بە بەیتەکە بەخشیوە و فەرهەنگی شاعیریشی دەوڵەمەنتر کردووە.

با لە (دەنگی وشە) بازدەینە سەر (دەنگی دەستەواژە).

لە قەسیدەی (شیوەن)دا شیوەن دەکا و دەڵێ:

لەو ڕۆژەوە کە مانگ شکا و ئاسمان چۆل بوو (١١٥)

تێکهەڵکێشانێکی دەنگسازی و مۆرفۆلۆژی ناسك لە نێوان (مـانگ، شـکا/ ئاسمان، چۆل بوو) هەیە، هیچ وشەیێکی وەك (لەت بوو، ڕژا، ئاوا بوو، نـەما،

مرد، کوژرا، تەقیەوە، پووکایەوە... هتد) ناتوانێ جێگای وشەی (شکا) بگرێتەوە، دیسان دەستەواژەی (چۆل بوو) بە (خاڵی بوو، بەتاڵ بوو، کەسی تیا نەما، تەنیا بوو،....هتد) ناگۆڕدرێتەوە. هەماهەنگی لە نێوان (مانگ و ئاسمان/ شکان و چۆل بوون) زۆر بەهێزە. دیارە شاعیر ئەندێشە و وێنەی هونەری مۆزیك و نەغمەی وشەکانی وەك چەپکی گوڵ کردووە بە قامتێك.

له (خۆرئاوای قوڵینگەکان)دا شاعیر دەچڕێ[116]

کاشکێ دەمزانی کە قەفتەی (٥+٣=٨)

خەنجەری ئەو زامە چۆن بوو (٣+٥=٨)

زۆر لە مێژە من سایەدی پەیامێکم(٤+٤+٤=١٢)

قوڵینگان ببینم بێنەوە. (٣+٣+٣=٩)

[کاشکێ: بریا، کاشکا}[117]

وشەی (کاشکێ و سایەدی) تام و بۆنێکی شیعریی خۆشیان هەیە کە لە (بریا، خۆزگە/ ڕاوکەر، ڕاوچی، نێچیرەڤان، صەیاد)دا نییە. ئەو ڕستە دەنگەی لە وشەی (کاشکێ، کە قەفتەی، دەمزانی، زامە، ببینم، بینیوە) هەیە لاسەنگی کێشەکەی ڕاست کردۆتەوە و جۆرە بازدانێکی خێرا لە نێوان بڕگەکاندا هەست پێدەکرێ کە فرە ڕەنگی کێشەکە دەشارێتەوە." چۆن وشە لە ئاستی مۆرفۆلۆژیدا بەسەر مۆرفیمدا دابەش دەبێت، بەهەمان شێوە لە ئاستی دەنگسازیشدا کەرت دەکرێت و کەرتەکانیش پێیان دەگوترێت بڕگە." [118]

لە هۆنراوەی (باخچە هەڵبزرکاوەکانی میرم) دەڵێ:

ئاوەکانی ورمێ و گولەکانی وان و مەریوانی

پڕ لە پەپوولەی پرسە و تەتەری خانزاد دەکرد[119]

گوێ بگرن، چۆن ئاوازی جۆگەلە ئاوێکی هێمن لە گوێچکەماندا پڕووشەدەکا. ئیقاع و نەزمی(ئاوەکانی، گولەکانی/ ورمێ، مەریوان/ پڕ لە پەپوولەی پرسە/ تەتەر) مۆزیکێکی پڕ تاسە و هارمۆنی دیوی ناوەوەی

شیعرەکە دەدەن. ئەوە جگە لە مانا و وێنـە هونەرییەکـەی دیـوی دەرەوەی بەیتەکە.

تا باشتر لە بونیـاتی دەنگـەکان و هونـەری ئێسـتێتیکای دەنگـەکان، لـە شیعری کەریم دەشتیدا تێبگـەین ئـەم نموونەیـە دەخەمـە بەرچـاو، هـەر دوو دیــوی بونیــادی دەنگــەکان (ئــاوازی دەرەوە و ئــاوازی نــاوەوەی) شــی دەکەمەوە. ئاوازی دەرەوە وەك دکتۆر (شـاهۆ سـەعید سـاڵح) ئامـاژەی بـۆ کردووە، " تەبای دەنگە، لە نێوان بەیت و برگە و یەکە ئاوازییـەکان، کـە بـە پێی پێوەرەکانی کۆن و نوێ بۆ کێش و قافیە دابین دەکرێت." (١٢٠٩)

(وەسیەتەکانی باز) [١٢١]

پیری هات ئیتر پەرپەری باڵانی (٣+٣+٣=٩)

بە دەستی زریانێ خستەوە کاڵانێ (٣+٣+٣=٩)

بە باران دوای وەسیەت (٣+٣=٦)

دوا قسەی بۆ تەوار ناردەوە (٣+٣+٣=٩)

ئەوە بوو (٣)

مەنیشن لە نیشتن لووتکە ڕێزتان ناگرێ (٣+٣+٣+٣=١٢)

چون ژیان هەر بە فڕینەوە جوانە. (٣+٣+٣=٩)

بە ئاشکرا ئاوازی دەرەوەی شیعرەکە دەبیستریێ بۆ غەیری کوردزمانیش هەستپێکراوە– هەرچەندە کۆپلەکە لە سەر بنـەمای کێشـی تێکـەڵ – چـەند ڕتمێکـی جیـا تێکـەڵ بـە یـەکتر – بنیـات نـراوە. کـە کێشـی سـێ برگریـە (٩/٩/٦/٩/٣/١٢/٩). ئاوازێکی هێمن و لەسەرخۆ بە ڕتمی نزم و بەرز بە دوای یەکتری دادێن و سەروای بەهێزیشی تێدایـە وەك (بـاڵانێ/ زریـانێ/ کـاڵانێ). ئەمەش یارمەتیدەرە بۆ تێگەیشتنی خودی دەقەکە." یـەکێك لـە بنـەماکانی تێگەیشتنی هەر دەقێك، جوولەی دەنگ و ئاوازەکەیەتی، تا خوێنـەر هەسـت بە قووڵایی ئەزموونی شیعر بکات و کاریگەری پۆزەتیڤی لەسەر دروست بـێ، چونکە ئاواز ڕەگەزێکی دەقە."[١٢٣]

ئەم کۆپلەیە (١٤٤) پیتە، لە (٥٥٪)ی دەنگەکان کۆنسۆننتن لـە (٤٥٪)ی ڤاوڵن، بە حوکمی ئەوەی دەنگە ڤاوڵەکان نەرم و نیان و ناسـکن لـە چـڕیندا، کـۆ ئـاوازێکی پـڕ هونـەریان سـازکردووە کـە شـیعرەکەیان کردۆتـە پارچـە مۆزیکێکی خۆش . هەر چەندە ڕەنگ بـێ دیـوی نەسـتی شـاعیر لـە بێئاگـای ییەوە وای بۆ هۆنرابێتەوە بەلاّم ئەمە بەدەر نییە لـە سنعەتسـازی شـیعر کـە دەرئەنجامی ئەزموونێکی دوور و درێژە.

ئەگەر وردتـر سـەیری دەنگـەکان بکـەین، دەبیـنین پـۆل پـۆل، نۆتـەکان بەیەکدەچن، جا یەك– ئاواز نۆتـەبن، یـان کـۆ– ئـاواز نۆتـەبن یـان ڕسـتە – نۆتە" گۆڕینی لەرینەوەی ژێیەکان دەبنە هـۆی گـۆڕانی ئـاوازی ڕسـتە، هـەر ئاوازەش واتایەکی جیا بە ڕستە دەبەخشێ."(١٢٤)

بەم شێوەیەی خوارەوە ئاوازی ناوەوەی کۆپلەکە ئاشکرا دەبێ:

(٢٣ه/١٤ن/١٤ئـــــــا /٩ ی/ ٧ت/٧ب /٦ر /٤ڕ /٤ز /٤ڕس/ ٣د/٣پ / ٢لاّ/ ٢ش/١خ چ أف م/ ٥ وە/ ٣ با/ ٣بە / ٢ تە/ ٢نە / ٢نیش/ ٢نا/ ٢دە / ٢ ست/ ٢دوا/ ٢ڕێ/ ٢ پەڕ/ ٢ یار).

ئەمە جگە لەم ئاوازانەی لەم بڕگە ڕتمدارانە هەڵدەستن:

(پە/ بە/ دە/ وە/ هە/ نە/ مە/ سە)، (ها/ با /نا /یا /کـا/ وا /ڕا)، (ئـەوە /نەوە /دەوە)، (باز /بار /وار)، (تان /وان /یان /ران /لان /لاّن)، (یر /تر /زر /ار /گر /فـر)، (ئـەو/ نـەو/ دەو)، (دو /جـو/ لـو)، (ری/ رێ /گـرێ)، (ریـان /ژیان /جوان)، (ئـات/ ئـاز /تـاز /لاّت)، (مـەنی / لـەنی)، (تکـە/ قسـە)، (یـێ /ئێ).

کێشی چوار بڕگەیی و سێ بڕگەیی بەسەر کۆ شیعرەکانی کەریم دەشتیدا زاڵـە، وەلێ بـە هـەموو کێشـەکانی کـوردی سـوودمەند بـووە. وەك: کێشـی هاوسەنگ، کێشی تێکشـکاو، کێشـی تێکـەڵ، کێشـی کـراوە و کاڵبوونـەوەی کێش، کە هێمای ئـەزموونی شـاعیرێکی خـاوەن سـەلیقە و بـەهرەدار نیشـان دەدا. " کاری شاعیر لە نێوان مارەکردنەوەی دەنگ و واتـادا، تـەنیا لـە ڕێـی گەمەی زمانەوانی لە ئاستێکی سادەدا بەرقەرار نابێـت، بـەڵکو پێویسـتی بـە

جیهانبینییەکەوە هەیە، کە هەمیشە لە سەر کەشفکردن ئیش دەکات." (١٢٤)
دەبێ ئەوەش بوترێ کە قل قلە شیعری بێ ئاواز و زیواندار و ناڕسکاومان دێتە بەرچاو، کە پتر دەچنە خانەی پەخشان و لە ڕەگەزی شیعردا هەژار و موسکینن.

لە کۆپلەی دەیەمی (جانتادا) دەڵێ:

لە ناوەندی قەیسەری هەولێرێ (٩ بڕگە)

دوو کەسم دی بەشەڕ هاتن (٨ بڕگە)

بە جانتا لە یەکتریان دەدا (٩ بڕگە)

ئەگەر وەك (Satire) ئەم کۆپلەیە وەرگرین بنەماکانی شیعری ساتری لاوازە !

ناتەواوی لە فۆڕمۆلۆژیای وشەشدا، لە چەند شوێنێکی کەم، ساتمە بە خوێنەر دەکا. لە

(درەختی خامۆش)دا و لە کۆپلەی (١٩)مینی (گەمەی ئاگر و ئەوین و کتێبان) دەڵێ:

ئاگر گوتی دامگیرسێنە

کتێبیکت بۆ دەنەخشم ڕەش وەك خەڵووز (١٢٦)

دەستەواژەی (بۆ دەنەخشێنم) شیاوترە لە بۆ (دەنەخشم)، خۆ ئەگەر مەبەستی شاعیر تێکشکانی زمانیش بێ، ئەوە نە مەبەستەکەی پێکاوە و نە داهێنانیشی کردووە." گوێگر لە کاتی گوێ ڕاگرتندا هەستی خۆی پتر بۆ لای واتای وشە و دەربڕینەکان دەبات، نەك بەلای تێگەیشتنی دەنگەکان." (١٢٧)

لە شیعری (یادستان) دا دەبێژێ:

لەو سێبەرەی حەشاری دام

گوڵی چیام پرژاندە سەر ئەو پرچە ڕەنگیەت گوناهم کرد

چونکە عەترێکی ژەهراوی بوو بەو عەترە تۆیان ناسییەوە (١٢٨)

کورد دەڵێ: پرچی ڕەشت، پرچی زەردت، چیای سەوزت، بەفری سپیت، بەڵام گۆڕینی وشەی (ڕەنگ) بۆ (ڕەنگیەت) بە مەبەستی هەڵگرتنی مانای

(ڕەنگین) گونجاو و لە بار نییە و لە یاسای ڕێزمانی کوردیدا بەدەرە. " شیعرییەت کۆی ئەو ڕێوشوێنە زمانییانەیە کە زمانی ئاخاوتنی ئاسایی بەرەو زمانی شیعری دەبات." (١٢٩) هەرچەندە جار هەیە تیری قەڵەمی شاعیر و نووسەر نیشانە ناپێکێ، بەڵام دەبێ بزانن چاوی ڕەخنەگر و خوێنەری سیوادار تیژە و خاتر و خۆتر نازانن، (وەفایی) گوتەنی " **زەڕڕەیێکیش حیسابە**". ئەمانە لە شاعیریەتی کەریم دەشتی کەم ناکەنەوە چونکە تای تەرازووەکەی سەلیقە و بەهرە و ئەزموونی زۆر لەمانە قورسترە.

تەوەری پێنجەم:

سایکۆلۆژیای دەنگەکان (Psychology Of Sounds)

کاریگـەری مۆزیـك و ئـاوازی خـۆش لەسـەر هەسـت و دەروونـی مـرۆڤ، ڕەنگدانـەوەی پـۆزەتیڤی لـە هێورکردنـەوە و ڕەواندنـەوەی خـەمۆکی و چارەسەری هێندێ نەخۆشی دەروونی دەرئەنجامی باشـی وەدەسـت هێنـاوە بۆیە ئیمڕۆ چارەسەری مۆزیکی (Music Therapy) لە هێندێ لە نەخۆشـخانە دەروونییەکان و فێرگە و خانەی بەساڵاچووان و سـەنتەری تایبەتمەندییـەکان و ئالوودەکـانی دەرمـانی بێهـۆش و سـەنتەری شـێرپەنجە، لـە وڵاتـە پێشکەوتووەکاندا بایەخی باشـی پێـدەدرێت. فەیلەسـووفی ناسـراو (فـارابی ٨٧٢– ٩٥٠) باسـی کاریگـەری مـۆزیکی لـە سـەر ڕۆحـی مرۆڤـدا کـردووە و لێکۆڵینەوەی زانستیی وردی بۆ کردووە. لـە سـەدەی هەڤدەمینـدا (Robert Bunton) ڕۆڵی مۆزیك و سەمای لە چارەسەری نەخۆشـی مێشـك و دەروونـدا نیشانداوە، بۆیە ئیمڕۆ لـە زانسـتی سـایکۆلۆژیدا بەشـێکی تایبـەت هەیـە بـە مۆزیك پێیدەگوترێ (Musicology) کە تایبەتە بە لێکۆڵینەوە و شـیکردنەوە و هەڵسەنگاندنی مۆزیکدارەکانی مرۆڤ و ئـەزموونی مۆزیـك بەسـەر مرۆڤـەوە. ئەمـەیش چـەپکێك بابـەتی مۆزیـك و دەروونناسـی دەگرێتـەوە وەك: ئـەدای مۆزیك و دانانی مۆزیك و ڕۆشنبیری مۆزیکی و چارەسەری مۆزیکی و دەرمانی مۆزیکی. شیعریش کە پێکهاتەیێکی زمانەوانیی مۆزیکداری پڕ ئاواز و نەغمەو ڕتم و ئاوازەیـە. جۆشـدەری دەروونـە و هێورکـەرەوەی دەمـاغ و خۆشـی بەخشی ڕۆحە. ئەمانە بەدەر لە جوانی و وێنەی هونەری و خـەیاڵ و داڕشـتن و وتەسازی و هەست و نەست خرۆشـاندن. کەواتـە لـە ڕووی سـایکۆلۆژییەوە دەنگەکان دەربڕی چەند ڕەهەندێکی مرۆڤایەتین وەك: ڕەهەندی مرۆڤایـەتی، ڕەهەنـدی ئازارەکـان، ڕەهەنـدی خۆشەویسـتی و ڕەهەنـدی نـا ئومێدی........هتد.

ڕەهەندی مرۆڤایەتی لە دەنگەکاندا

(Humanity Dimension in the Sounds)

ئیمـڕۆ چـەندە تـەوژمی پێشـکەوتنی تـەکنۆلۆژی و زانسـتەکان خێـرا و تیژڕەوە، دە هێنـدەش تـەوژمی تێکشـکاندنی رۆحـی مرۆڤـەکان ڕووخانـدنی بـەها موقەدەسـەکان و بەسـفرکردنی پەیوەندییـە کۆمەڵاتییـەکان خێراتـر و تیژڕەوترە. هەرگیز مرۆڤایەتی بەقەد ئەم سەردەمە، سووك و ڕیسوا نەکراوە و مافەکانی بە دەست خودی مرۆڤی بـرای خـۆی پێشـێل نـەکراوە. ڕۆژ نییـە چەندین گرتەی خوێناوی، وەك کلیپـەکانی گـۆرانی، بـە بەرچـاوماندا نمـایش نـەکرێت و زەڕڕەیـەکیش ویـژدانمان نـاورووژێنێ، بۆیـە هـاواری دەنگـەکانی شاعیر دەروونی ئەو کەسانە ڕادەچڵەکێنێ کە خەون بە شەوێکی بـێ تـرس و پیاسەیێکی هێمن و دانیشتنێکی خێزانی پڕ خۆشەویستییەوە دەبینن. ئـەوە چاوی شاعیرە زامەکان لە دوورڕا دەبینێ و بەدەنگی پڕ سۆزی ژانەکانیان بە دونیـادا دەپڕژێنـێ. دەشـتی خـۆی دەڵـێ: " زۆر جـاران و زۆر شـاعیری بـە توانـاش، ناتوانن خۆیان لە پڕۆسەی فریودانی شـیعر بپـارێزن، مـن لـە ژیـانی ئەدەبی و ئەزموونی شیعری تووشی هاتووم." (١٣٠) ئەوەتا کەریم دەشتی لە کۆپلەی (١٦)ی قەسیدەی (یۆتۆپیای سلێمانی) دەڵێ:

شەقامەکان هەموو هەر دەنگی شکانە
هەڵدانەوەی کوانووی برین
وردوخاش بوونی ئێسقانە
ئەوەی وەك باران دەبارێ
تەنها هاواری ئینسانە. (١٣١)

(شەقامەکان) و **(کوانوو)** ئاماژەیە بۆ ڕووبەرە زەوییێکی شاری سـلێمانی. بـەلاّم شـاعیر مەبەسـتی سـەرجەم شـەقامەکان و کوانووەکـانی دونیایـە. کۆدەکەشی (هاواری ئینسانە)، ئەو باسی خەڵکی شاری سـلێمانی نـەکردووە هەرچـەندە ئیشـارەتی بـۆ زۆر شـوێنی ئـەو شـارە کـردووە وەك، زەرگەتـە، دەرگەزێن، گۆڕستانی مامەیارە، تووی مەلیك، چـوارباغ، مەڵکەنـدی، ئـەزمڕ،

بەلاّم مانایەکی گشتگیری بە (**شەقامەکان**) و (کوانوو) بەخشیوە. ئەوە هاواری مرۆڤە کوژراوەکانی شەقامەکانی دونیایە، کە مووچڕك بە لەشی پەیامگردا دەهێنێ و تراژیدیای ژیانی تازەی مرۆڤ نمایش دەکا دەنگی ناوەوەی سایکۆلۆژی ئەوان دەخاتە ڕوو کە دەنگی (شکان و کوانووی برین و وردوخاش بوونی ئێسقان و هاواری ئینسانەکانە) ئەم هاوارە، هاوارە خنکاوەکەی دەروونی تۆیە کە مەتریالیزمی بێ مۆڕاڵی ڕۆحکوژ داگیری کردووە و چاوەڕێی غاندیێ دەکا مرۆڤەکان ئازاد بکاتەوە لە داگیرکەرانی ڕۆح." لە زەمەنی کاڵبوونەوەی بەها مرۆڤەکان و قەیرانە ڕۆحییەکاندا ڕەخنەی کوردی دەبێ بە ئاڕاستەیەك کاری بۆ بکرێت، کە دەقی کوردی جەخت لە جوانکردنی ژیان و ڕەواندنەوەی خەمی تاك و کۆ بکاتەوە."(١٣١)

دەنگە وروووژێنەرەکانی دەروون ←

- دەنگی شکانی ڕۆح
- ناڵە و نووزەی بریندااران
- زیڕەی وردکردنی ئێسقانەکان
- هاوار هاواری ئینسانەکان

(**ئەوەی وەك باران دەبارێ**) پاڕانەوەی شاعیرە، ڕووی دەمی لە خێرخوازان دەکا، بەڵکو هیمەتێ بکەن کارێ بکەن و خەم بارین و ئەشك بارین نەختێ کەم بکەنەوە !

خۆشەویستی لە دەنگەکاندا (**Love in the Sounds**)

خۆشەویستی وەك چەمکێکی ئاڵۆزاوی گیرخواردوو بە دەستی جیاوازییە کولتووری و ئایینییەکان، هەمیشە زاراوەیەکی عاسی بووە لە ناو بۆتەی پێناسەیەکی گشتگیردا. تەنانەت جەوهەری خۆشەویستی بابەتی بگرە و بەردە و تێڕامانی زۆر بووە. ئەوەی کە گومانی تێدا نییە، خۆشەویستی دژ بە ڕق و بوغز و دوژمنایەتییە. ئەو وەك واتایەکی موجەرەد بە قامتێ وشە ڕاڤەکراوە وەك: عیشق، ئەوین، حەز، دڵداری، سۆز، تاسە، مەیل، ویست....هتد، بەلاّم هیچیان لێوان لێو جێگەی خۆشەویستی ناگرنەوە.

مەرج نییە ئەو خۆشەویستییە لە نێوان دوو رۆح بێت، دەكرێ لەگەڵ خودی رۆحی كەسەكە بێ (Narcissism). هەر چەندە لە هەر سەردەمێكدا زاراوەیەكی تازە بۆ دوان لە خۆشەویستی، سەر هەڵدەدا، بەلاّم كرۆكی چەمكەكە هەر هەمان ئەو خۆشەویستییەیە كە (شكسپیر) لە شانۆگەریەكانیدا ئاماژەی پێداوە.(St. Thomas Aquinas)، كە هەواداری ئەرستۆیە دەڵێ: خۆشەویستی تێهزرانی ئەقڵە لە پێناو خێر و خۆشی كەسانی تر." لە كاتێكدا (Bertrand Russell) خۆشەویستی بە " بەهایەكی موتلەق" ڕاڤە دەكا. (Gottfried Leibniz)ی فەیلەسوف دەڵێ: خۆشەویستی دڵخۆشی مرۆڤە بە بەختیار بوونی خەڵكانی ترەوە." [١٣٣] جگە لە خۆشەویست رۆحەكانم دیوەكەی تری بریتییە لە سۆز و شعوورێكی تایبەت بۆ شتێ بەدەر لە مرۆڤ، وەك خودا، یان نیشتمان یان گەردوون........هتد كە ناسراوە بە (Impersonal Love).

پرسیارە گەورەكە ئەوەیە ئایا (كەریم دەشتی) هەڵگری كام چەمكی خۆشەویستییە؟ بۆچوونەكانی تایبەتن بەخۆی، یان زادەی بۆچوونەكانی جوولەكە و كریستیان و ئیسلام و زەردەشت و رۆمان و گریكە كۆنەكانن. سەردەمانە تێدەڕوانێ، یان كۆنەپەرستە، یان خاوەن فەلسەفەیەكی خۆیەتی؟ ئەوەندەی بۆم هەڵكڕاوە خۆم وای بۆ دەچم كە داهێنانێكی ئاوا گەورە، كارێكی وا سادە و سانا نییە، ڕەنگ بێ عومرێكی درێژ لە شەونخوونی و پرس و موتالاّكردن و تەئەمولات، چرۆی خونچەی گوڵێكی وا بپشكوێنێ. من وا مەزەندە دەكەم ئەوەندەی ئەو خەریكی كێشانی وێنە هونەرییەكان بووە لەم بوارەدا، هێندە مەشغولی گەڕان بە دوای نهێنییەكان و تەلەسمە ونەكانی خۆشەویستیدا نەبووە.... ئەو لە جیهانێكی، یان حاڵەتێكی پڕ پەرادۆكس و ئالۆزاوی و پڕ ژان و سەرئێشە خۆشەویستی خۆی پەروەردە كردووە. ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ كە عەودالّی ئاشنا بوون بە كۆدە سیحراوییەكانی ئەو ڕازە نەبووە كەریم خۆی دەبێژێ: " بەبێ هیچ دوودڵییێك

ئەوە دەڵێم، ئەوەی بە تەنها یەك وشەی لە مەودای شیعر دەنووسی، بەشێك لە دیدگا و جیهانبینیی ئاسای ژیانی ڕۆژانەی خۆی دەنووسێتەوە."[١٣٤]

ئەوەتا لە قەسیدەی (تۆ بۆ ئەبەد تۆ) لە كۆپلەی هەشتەمدا دەبێژێ:

منیش وەك تۆ گیانم بووە لە نوور
زمانم پڕ بووە لە ئاواز
مەگەر سووتو سیفەتی ئاگر ناگرێ
یان عاشق ناچێتەوە سەر مەعشووق[١٣٥]

جگە لە شیكردنەوەی فەلسەفی و ئایینییەكان، ئیمڕۆ زانستی هەڵسەنگاندنی زیندەوەرزانی (Evolutionary Biology) و ئەنترۆپۆلۆژی (Anthropology) و زانستی دەمارناسی (Neuroscience) و زیندەوەرزانی ڕۆڵی بەرچاویان هەیە لە هەڵسەنگاندنی وەزیفە سروشتی و ڕۆحییەكانی خۆشەویستی. هەموو ئەو ئازار و میحنەت و ژانەی (شاعیران) لە (خۆشەویستی)دا هەستی پێدەكەن، زانستانە سەلمێندراوە كە وەك چۆن جگەرە مایەی زۆر نەخۆشییە، (خۆشەویستی)یش هۆكاری نەخۆشییەكانی ئەوانە. نەخۆشی خۆشەویستی پێی دەگوترێ (Erotomania).

كەریم دەشتی لێرەدا ڕێچكەی شاعیرە كلاسیكەكان دەشكێنێ. ئەوەتا حەزرەتی نالی دەڵێ:

دەمێكە وا لەسەر پێیەك دەسووتێم
لە شەوقی تۆ بە میثلی مۆم و هەرمان[١٣٦]

لەلای دەشتی، ئەو خۆشەویستییەی ئەو دوو ڕۆحەی پڕ كردووە لە نوور و ئەو دوو زمانەی پڕ كردووە لە ئاواز ، بە شێوەیەك لە ناو یەكتردا سووتاون، كە ئاگر و سووتوو بوون بە یەك توخم و هەڵگری سیفەتی یەكترن. ئەوەش ناشارێتەوە كە ئەوە عاشق، بە گڕیێ مەعشووقەوە هاتۆتە ناو نێڵەنێڵی ئەو ئاگرە... جگە لە تێكهەڵكێشانە ڕۆحییەكە، دارشتنی وێنە هونەرییەكەش تێكهەڵكێشانێكی مەجازی تێدایە كە ئیحای تێكهەڵكێشانە ڕۆحییەكەیە.

گیان × نوور
زمان × ئاواز
سووتوو × ئاگر

وێنه پەرادۆکسییەکەی کەریم دەشتی لەوەدایە کە گیانی پڕ نەکردووە لە خامۆشی و زمانی پڕ نەکردووە لە هاوار و ناڵە ناڵ، بە پێچەوانەوە ئەو بە (نوور + ئاواز) رۆحی خۆشەویستەکان پڕ دەکا لە رووناکی و موحیبەت.

لە هەمان قەسیدەدا لە کۆپلەی دەیەمیاندا دەڵێ:

تۆ سافترین وێنەی رۆحی
بە هەزار ڕەنگ بۆ ناو سینەی من دێیتەوە
تۆ پرساری ئەبەدی منی
بە هەزار دەنگ وەڵامی دەدەیتەوە.(١٣٧)

(نالی)یش دەڵێ:

یەك ڕەنگم و بێ ڕەنگم و ڕەنگین بە هەموو ڕەنگ
بەم ڕەنگە دەبێ ڕێژی عیشقی حەقیقی.(١٣٨)

(محەمەدی مەلا کەریم) لەبارەی ئەم بەیتە وا دەنووسی: "خۆشەویستی ڕاستەقینە دەبێ بەم جۆرە ڕەنگی بۆ برێژرێ کە من بۆم ڕشتووە، یاخود خودا، کە ڕەنگرێژی عەشقی ڕاستەقینەیە ئەبێ بەم جۆرە بکا".(١٣٩)

کەریم دەشتی، دەستەوەستانە، لە پێناسەکردنی (ئەو خۆشەویستییەی) کە لە ناخی خۆیدا وجودی هەیە. هەرچەند بە هەزار دەنگ وەڵام وەردەگرێتەوە و بەڵام هیچیان نیشانەی مەبەست ناپێکن. ناچار پەنای بۆ دەستەواژەی (وێنەی رۆحی) هێناوە، کە نە بە ئەو نە بە پەیامگر بەرجەستە نابێ. (هەزار ڕەنگ) ئاماژەیە بۆ عەبەسیەت و تەجریدی وێنەکە کە بە چەندان هەزار هەزار ڕەنگی ئیزافیشا نیگاری مەقسوودی پێ ناکێشرێ! بڕوانە، شاعیر سێ جار وشەی (من) و چوار جار وشەی (تۆ) - دوو جار ڕاستەوخۆ، دوو جارانیش ناڕاستەوخۆ - بەکارهێناوە. بە مەبەستی لێکبەستنی ئەو جووتە رۆحەی کە لە فەلەکێکی دوورەدەستی تەمومژاوی پڕ

لە نهێنی و غەیبدا دەخولێنەوە. ڕەنگ بێ هەر شاعیر بێ کە بتوانێ، بە ئەندێشەی بێتەیمانی و غەیبدا خۆی (وێنەی ڕۆح) و شێوازی (پرسیاری ئەبەدی) خۆشەویستی، لە ڕەنگ و دەنگە خولقێنکراوەکانی سینەی خۆیدا ـ کە دوور نییە ئێمە نەمانبینی بن و نەشمانبیست بن ـ نیگارکێش بکات. دەکرێ ئەو لە هەر ڕەنگێ نیگارێك و لە هەر دەنگێ ئاوازێ سازبکات. دەبێ شاعیر لێرەدا بەمەبەست بێ و پەنا بۆ بنەما سیحراوییەکانی وشە ببات بەو مەرامەی لە کامی خۆشەویستی باشتر تێبگا. ئەوانەی دەتوانن لە ئاسمانی شیعرەکانی کەریم دەشتیدا باڵەفڕێ لێبدەن، تێدەگەن کە ئەو ـ شاعیرێکی عاشقە ـ یان ـ عاشقێکی شاعیرە ـ زەحمەتە قەسیدەیەك لە کۆ بەرهەمەکەی وەگیر کەوێ خاڵێ بێ لە خۆشەویستی، جا لە هەر سۆنگەیەکەوە تۆ تێی دەڕوانی ، ئەوەیان هەڵبژاردەی خۆتە.

نائومێدی لە دەنگەکاندا (Disappointment in the Sounds)

ئەگەر تێڕوانینی پێشینان بۆ نائومێدی، کۆچی خەونەکان و زیندەبەچاڵکردنی ئاواتەکان و ساتمەکردنی هەنگاوەکان و داڕووخانی پلانەکان بووبێ، ئەوا زانستی سایکۆلۆژیای سەردەم نائومێدی بە هۆکار و فاکتەر و وەدەستهێنەری ئامانجەکان دادەنێ و بە هاندەر و مسۆگەرکەری سەرکەوتنی ئەژمار دەکات.

(Martin Luther King) دەڵێت: "نائومێد بوونی گەورە کاریگەر نابێ، بەبێ وجودی خۆشەویستی گەورە و کاریگەر"(١٤٠). بۆیە کە سۆز و خۆشەویستیت بۆ کەسێ، یان شتێ لاواز بێ، لە گچکەترین ڕووبەڕووبوونەوەدا، یەکسەر هەست بە تێکشکان و نائومێدی دەکەی، نائومێدی هەمیشە لەناو ئەو دڵانە حزووری هەیە، کە خۆشەویستی گەورەیان تێدا نییە. چەمکی نائومێدی، پۆزەتیڤانە مرۆڤ دەجوولێنێ، کاتێ ئەوان هەرگیز قانع و ڕازی نابن بە دەستکەوتەکانیان، هەمیشە لە دوای ئەو گردۆڵکەیە گردێکی بەرزتر هەیە دەبێ هەنگاوی بۆ هەڵگیرێت. کەواتە بوونی

خــەونێکی گــەورەتر و خــەیاڵێکی ســنووورکراوەتر و هزرێکــی ئــەقڵانی تــر داهێنەری (نائومێدین) بەو واتایەی هاندەری کاری گەورە و داهێنەرانەن.

دەنگی نائومێدی ـ بە مانا سایکۆلۆژییەکەی لە سەرەوە ئاماژەمان پێدا ـ زرینگانــەوەیێکی بــەهێزی هەیــە لــە کــۆ بەرهەمەکــەی دەشــتی دا. ئــەویش لــەودیوی ســنووری ڕەشــبینی و تــاریکی و پەشــێوی دەنــگ دەداتــەوە. بــە ئومێدکردنی نائومێدی و دروستکردنەوەی ژیان لە مردن و گوڵ لـە بیابانـدا، کـارێکی زەحمـەت و ئەسـتەمە بـە قەڵـەمێ بکـرێ داهێنـەر و خـەلاق نـەبێ. دەشتی لە نۆیەمین کۆپلەی (تۆ بۆ ئەبەد تۆ) دەڵێ:

هەمیشە کە بەرەو تۆ دێم
نەی دوا وانە و دوا کەمەندم
تەنها و تەنها من یەك چارەنووس شك دەبەم
ئەویش مەرگ و فەنا بوونە
بەڵام هەمدیس ناچارم بێم(١٤٢)

[کەمەنـد: (کەمــەن) پــەتی درێــژ بــۆ گرتنــەوە و بەســتنی ڕاکــردوو. کەمەندکێش: برێتی لە عاشق بوونی شێخی تەریقەت یان کچی جوان.] (١٤٣)

کۆپلەیێکی داخراو بە (دێم) دەستپێدەکا و بە (بێم) کۆتـای دێ، پـڕە لـە جووله و هەنگاو و پەرۆشی. ناهێڵێ پـەیامگر دڵبەسـت بـێ بـە دەسـتەواژەی (یـەك چـارەنووس/ مـەرگ و فـەنابوون) ئـەو یەکسـەر بیرۆکـەی (نائومێـدی) ئاوەژوو دەکاتەوە و بە (بەڵام/ دێم) کە ئەو پەڕی تەحەدا و پێشمەرگایەتی و فیداکاری تێدایە، هـەر بـە ئومێـدی نائومێـدکردنی نائومێدییـەکان. نـەء ئـەو تەسـلیمی (مـەرگ و فـەنابوون) نـەبووە، خـۆ هـەموو کەسـیش نـاوێری بڵـێ (بەڵام) سەیری شیکاری ئەم هێڵکارییە بکە:

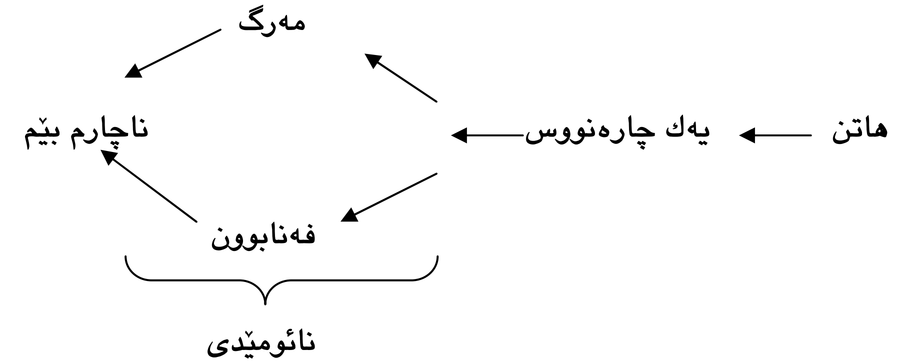

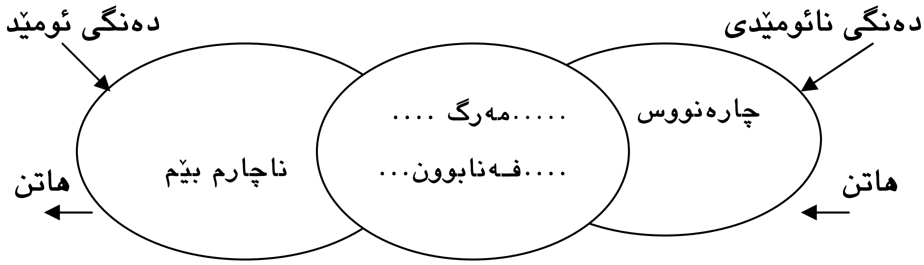

لە قەسیدەی (بیابان)دا دەنووسی:

بیابانە هەمیشە بیابان
بۆ من خاشبوونی ئێسقانە
پەنجەرەیێکە دەڕوانێتە دۆزەخەوە
ڕێگەیێکی داخراوە، مەرگاوێزە
وەکو ئەکتەرێکی گەرم دەوری بێ دەوری دەگێڕم
وەکو ئەو سوارە مەستانەی
ساتێ مردوون ساتێ خەیامێکی ڕەندن
هەموو شتێ لەم لمەدا روودەچێت و دەتوێتەوە
تەنها لوولاقی تەقەلای دڵم نەبێ[١٤٤]

جوان بڕوانن، لەم کۆپلە سی و نۆ وشەیەدا، پانزدە وشە ڕەنگ و دەنگی نائومێدییان پێوە دیارە، وەك کۆپلخ شاعیر کووپە ئاوی نائومێدی خۆی لەسەر داناوە و بە جامی وێنە و ئەندێشە، فڕ فڕ ئێمەی تینوو سەقایی دەکا:

(بیابانە، بیابان، خاشبوونی، ئێسقان، دۆزەخ، داخراو، مەرگاوێزە، دەوری بێدەوری، مەستانە، ساتیَ، مردوون، لم، روو دەچێت، دەتوێنەوە، تەنها) ـ ئەوە جگە لەو وشانەی مانای (ژمارە یەك) هەڵدەگرن و تەنیایی و بێکەسی نیشان دەدەن وەك: پەنجەرەیەك، ڕێگەیەك، ئەکتەرێك ـ ئەو هەموو وشەیە پڕ واتایانەی نائومێدی وەك کەڵەکەبەردی بن کۆڵکراو بە دوو وشەی ئومێدبەخش: (دڵ و تەقەلا) دادەڕمێن و دادەڕووخێن.

دەنگی بیستراوی ترپەی (دڵ) و خشپەی (پێ) زۆر بەهێزترن لە کۆ دەنگی نائومێدییەکان، لە دەنگی (بیابان)ەوە بیگرە تا دەگەیتە دەنگی (تەنها). بڕوانە دەنگدانەوەی دەنگی ئومێد و هیوا لە دڵی شاعیردا:

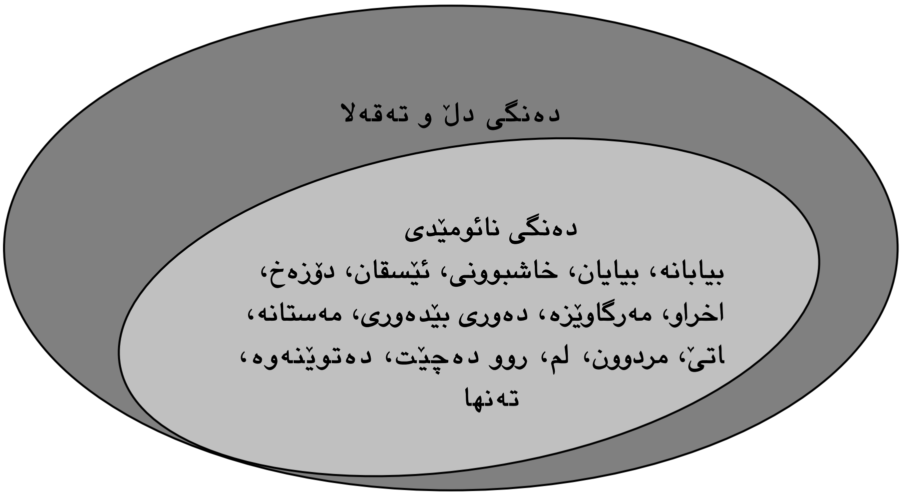

" پێشەوەچوونی زمان بە دوور نییە لە پێشەوەچوونی شارستانێتی هیچ هێزێکیش لە دەرەوەی زماندا بوونی نییە"[١٤٥] دروستکردنی هزری ماقووڵ لە ناماقووڵ و پێچەوانەکەی، زۆرجار مانا و کاریگەری چەمکەکان ئاوەژوو دەکاتەوە، وەك لەم نموونانەی کەریم دەشتیدا بینیمان بۆیە لێکۆڵەر کەمال غەمبار دەڵێ: "نووسەر بەر لە هەموو کەسێ پێویستی بە خۆ گۆڕین و خۆ تازەکردنەوە هەیە. هەرکیز گۆڕانی ڕێبازی هزری نووسین و وەرگرتنی زانیاری نوێ و نووسین بە عەقڵێکی کراوەی والآ بۆی نابێتە مایەی تیرو توانج تێگرتن، خوێندنەوەش کلیلی کەسایەتی رۆشنبیرە"[١٤٦].

ئەنجامی لێکۆڵینەوەکە
(The Conclusion)

- کاریگەری دەنگ هاوتەریبە بە کاریگەری ڕەنگ و هێندێ جاریش لە پێشترە.
- هەستی بیستن کۆڵەگەیەکی ئەستووری تێگەیشتنە و زۆر جارانیش لە هەستی بینین پێویسترە.
- شاعیر گوێچکەیەکی هەستیاری باشی هەیە و سەرکەوتووانە دەنگی لە شیعردا بەکاربردووە کردووە.
- شاعیر تەواو بە ئاگایە لە بەها و ڕۆڵی ئاواز و مۆزیك لە شیعردا.
- پەیامگر بە دەنگ ئاشنا دەکاتەوە و بە کردنەوەی هێندێ لە گرێ ئاڵۆزەکانی دەنگ، چێژی شیعری خۆشتری پێدەبەخشێ.
- ڕۆشنبیری رەخنەی تازە و ڕێبازی رەخنەی سەردەمییانەی بۆ پەیامگری هەواداری شیعر و ئەدەب و هونەر دەخاتە ڕوو.
- هەوڵێکە بۆ ڕاگوێزانەوەی مەبەستی رەخنە، لە تەشهیرکردن و لێدان بۆ گەڕان بەدوای بەها جوانەکانی ئەدەب و هونەر و هاندانی ئەدیب و هونەرمەندان بۆ شاکاری مەزنتر.

پەراوێزەکان

١) نالی (دیوان) ل: ٥٨٥
٢) عنان غزوان (د.) ل: ٢١
٣) فوئاد ڕەشید (د.) ل: ٣٣
٤) جیۆیرو جێکیتسن، ل: ٩٩
٥) هەمان سەرچاوە، ل: ٩٩
٦) هەمان سەرچاوە، ل: ١٠٠
٧) هەمان سەرچاوە، ل:١٠٥
٨) هەژار. هەنبانە بۆرینە، ل: ٣٢٩
٩) ماڵپەڕی 55a.net

10) BBC.R.Station

١١) ماڵپەڕی 55a.net
١٢) قورئانی پیرۆز. یس ٢٩
١٣) قورئانی پیرۆز، عبس ٣٣
١٤) ماڵپەڕی /wiki/Paralanguage
١٥) نووسەری نوێ، ژ:٤٥، ل: ٢٩

16) /wiki/origion of language

١٧) غازی فاتیح وەیس، فۆنەتیک، ل: ١١

18) /wiki/origion of language

١٩) عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، ل: ٧٣
٢٠) زماننناس ژ١١، ل: ١٠٩

21) /wiki/Paralanguage

٢٢) هاوژین سلێوە عیسا، ل: ٢١٢
٢٣) فوئاد ڕەشید، ل: ٢٨
٢٤) حەمە مەنتك دەنگەکان http://www.dengekan.info/dengekan/6/12169.html
٢٥) گۆڤاری ڕامان، ژ: ١٥٨
٢٦)هیمداد حوسێن، ل: ٧٧

٢٧)ڕۆژنامەی هەولێر، ژ: ١١٨٨
٢٨)ڕۆژنامەی هەولێر، ژ: ١٢٢٠ لە ٢٠/١٢/٢٠١١، ل: ١٨
29) Charles E. Bressler. P.126
٣٠) ئەحمەد مەلا، ل: ٦٥
٣١) کەریم دەشتی، درەختی درەوشانەوە، ل: ١١٠
٣٢) مەحوی (دیوان)، ل: ٣٥
٣٣) Neil Mercer. P.5
٣٤) قورئانی پیرۆز، القصص
٣٥) شەهید کەولۆسی http://www.dengekan.info/dengekan/6/2015.html
٣٦)کەریم دەشتی، کتێبی پیرۆزی عاشقان، ل: ٢٤٩
٣٧)نالی (دیوان)، ل: ٧٠٢
38) X.J.Kennsdy P. 359
٣٩) کەریم دەشتی، درەختی خامۆش، ل: ٩٨
٤٠) قورئانی پیرۆز، النمل ٢٣
٤١) حەمدی (دیوان)
٤٢) کەریم دەشتی، کتێبی ئاو، ل: ٩٢
٤٣) ڕامان ژ: ١٥٨، ل: ٥٧
٤٤) کەریم دەشتی، کتێبی ئاو، ل: ٣٤
٤٥) هەژار، هەنبانە بۆرینە، ل: ٦٧٠
٤٦) ڕامان، ژ: ١٥٩، ل: ٥٧
٤٧)کەریم دەشتی، کتێبی ئاو، ل: ١١٩
٤٨)کەریم دەشتی، پیانۆی ڕۆژهەڵات و. ل: ٣٩٥
٤٩) هێمن، ناڵەی جودایی، ل: ٢٢
٥٠) کەریم دەشتی، کتێبی نەی/ بازك: ٢٥
٥١) هاوژین سلێوە عیسا، وێنەی هونەری
٥٢) هەژار، هەنبانە بۆرینە، ل: ٤٦
٥٣) کەریم دەشتی، درەختی درەوشانەوە، ل: ٦٧
٥٤) گۆڤاری ئەکادیمی ژ: ١٩، ل: ٥٦
55) University of Chicago press 2010 p. 151
٥٦)کەریم دەشتی، کتێبی نەی

٥٧)نووسەری نوێ، ژ: ٥٨، ل: ٦٦
٥٨)کەریم دەشتی، کتێبی نەی، ل: ٢١
٥٩) هاوژین سلێوە، وێنەی هونەری ، ل: ٦٦
٦٠) هەمان سەرچاوە، ل: ٨٢
61) http://en.wilkipedia.org/wiki/John Hersey
62) http://www.uthegurn.com/fun-science-how-many-megalbytes-in-the-human-body
٦٣)گۆران (دیوان)، ل: ٧٧
٦٤) کەریم دەشتی ، تۆ لە هەموو شوێنێکی تۆ، ل: ١٢٦
٦٥)کەریم دەشتی، درەختی خامۆش، ل:١٠٨
٦٦)کەریم دەشتی، پیانۆی رۆژهەلأت و. ل:٧٦
٦٧) عەبدولواحید ئەلوافی (د.) زانستی زمان و وەرگێڕان، ل: ٥٠
68) Philosophy of religion-Wikipedia, the free encyclopedia
٦٩)کەریم دەشتی، کتێبی ئاو ل:٦٤
٧٠) قورئانی پیرۆز، فصلت ٣٥
٧١) ئەحمەد مەلا، شیعر تەنیا بنەمایە، ل: ٥٣
٧٢)کەریم دەشتی، درەختی خامۆشی ل: ٥٢
٧٣)فوئاد ڕەشید، ل: ٢٦
74) Question//cite note5 http://en.wilkipedia.org/wiki/
٧٥)هیمداد حوسێن (د.) ل: ٨٧
٧٦) کەریم دەشتی، رۆژهەلأت و. ل: ٣٦٧
٧٧) گۆڤاری ڕامان ، ژ: ١٠٩، ل: ٢٠٨
٧٨) کەریم دەشتی، کتێبی نەی، ل: ٦٠
٧٩)کەریم دەشتی ، تۆ لە هەموو شوێنێکی تۆ، ل:١١٤
٨٠) کەریم دەشتی، کتێبی نەی، ل: ٥٠
٨١) کەریم دەشتی، کتێبی ئاو، ل: ٢٠
٨٢)کەریم دەشتی، کتێبی پیرۆزی عاشقان، ل:٣٩
٨٣)کەریم دەشتی ، تۆ لە هەموو شوێنێکی تۆ، ل: ٤٥
٨٤)بەختیار عەلی http://archive.awene.com/DirejeyGoshe.aspx?Jimare=1129
٨٥)کەریم دەشتی، کتێبی پیرۆزی عاشقان، ل:١٦١
86) Question//cite note5 http://en.wilkipedia.org/wiki/

٨٧) هاوژین سلێوه عیسا، وێنەی هونەری، ل: ٤٩
٨٨) کەریم دەشتی، کتێبی نەی، ل:١٨٦
٨٩)کەریم دەشتی، کتێبی پیرۆزی عاشقان، ل:١٦١
٩٠) کەریم دەشتی، کتێبی نەی، ل:١٨٥
٩١) کەریم دەشتی ، تۆ لە هەموو شوێنێکی تۆ، کۆپلەی ٢٣ کەلیسای ئاو
٩٢) کەریم دەشتی، کتێبی پیرۆزی عاشقان، ل:٢٢٣
٩٣) هەژار، هەنبانە بۆرینە، ل: ٣٨٣/٢٢٦
٩٤) هاوژین سلێوه عیسا، بونیادی وێنەی هونەری، ل: ١١٥
95) Sublime (literary)http://en.wilkipedia.org/wiki/
٩٦)ئەحمەد مەلا، شیعر تەنیا بنەمایە، ل: ٦٠
٩٧)کەریم دەشتی، کتێبی عاشقان، ل: ١٤٢
٩٨)کەریم دەشتی، کتێبی نەی، ل:٧٤
٩٩) هەژار، هەنبانە بۆرینە، ل:١٦٣
100) Alberto Manguel, A History of reading, Flamingo, 1997, p.258
١٠١) کەریم دەشتی، کتێبی نەی، ل:١٢٢
١٠٢) کەریم دەشتی، کتێبی نەی، ل:١١٢
١٠٣) عەبدولقادر حەمەدەمین (د.)، ل: ١٩٢
١٠٤) هەمان سەرچاوە، ل: ١٥
١٠٥) هەمان سەرچاوە، ل: ١٨٧
١٠٦) وریا عومەر ئەمین (پ. ی.)، ل: ١٦
١٠٧) کەریم دەشتی، کتێبی نەی، ل:٢٤
١٠٨) رزگار کەریم، فەرهەنگی عەرەبی ـ کوردی، ل: ٢٢٠
١٠٩) کەریم دەشتی
١١٠) هەژار، هەنبانە بۆرینە، ل:٣٨١
١١١) ویدووسن. ه. د. پرۆفیسۆر و. هۆشەنگ فارووق (د.) ل: ٣٥
١١٢) هەژار، هەنبانە بۆرینە، ل: ٣٨١
١١٣) کەریم دەشتی، کتێبی ئاو، ل: ٩٥
١١٤) هەژار، هەنبانە بۆرینە، ل:٥٦٢
١١٥) کەریم دەشتی، کتێبی ئاو، ل:٩٥
١١٦) کەریم دەشتی، کتێبی نەی، ل:١٦١

١١٧) هەژار، هەنبانە بۆرینە، ل:٦٠١
١١٨) گۆڤاری ئەکادیمی، ژ: ١٩، ل: ٨٢
١١٩) کەریم دەشتی، پیانۆی ڕۆژهەڵات و. ل:٢٢٥
١٢٠) شاهۆ سەعید سالّح، ل: ١٠٦
١٢١) کەریم دەشتی، کتێبی نەی، ل:٣٤
١٢٢) عەبدولقادر حەمەدەمین (د.)، ل: ١٦
١٢٣) وریا عومەر ئەمین (پ. ی.)، ل: ٢٨٩
١٢٤) ئەحمەد مەلا، ل: ٥٣
١٢٥) کەریم دەشتی، کتێبی پیرۆزی عاشقان، ل:١٩٥
١٢٦) کەریم دەشتی، ك. درەختی خامۆش.
١٢٧) عەبدولوافی (د.) ل: ٤٨
١٢٨) کەریم دەشتی، پیانۆی ڕۆژهەڵات و ئەوانی تر. ل: ٢٤٤
١٢٩) گۆڤاری ئەکادیمی، ژ: ١٤، ل: ١٥
١٣٠) ڕۆژنامەی هەولێر، ١١٨٨، ل: ١٦
١٣١) کەریم دەشتی، درەختی خامۆشی، ل: ١٩
١٣٢) فوئاد ڕەشید (د.)، ل: ٣٨
133) Charles E. bressler, Literary Criticism, 4th Edition, Person Hall, 2007
١٣٤) ڕۆژنامەی هەولێر، ١١٨٨، ل: ١٦
١٣٥) کەریم دەشتی، درەختی درەوشانەوە، ل: ٣٧
١٣٦) نالی (دیوان)، ل: ٢٦٣
١٣٧) کەریم دەشتی، درەختی درەوشانەوە، ل: ٣٧
١٣٨) نالی (دیوان)، ل: ٦٥٥
١٣٩) هەمان سەرچاوە، ل: ٦٥٥-٦٥٦
140) http://en.wilkipedia.org/wiki/Martin Luther King, Jr
١٤١) کەریم دەشتی، درەختی خامۆشی، ل: ٣٨
١٤٢) هەژار، هەنبانە بۆرینە، ل:٦٦٩
١٤٣) کەریم دەشتی، کتێبی نەی، ل: ١٨٣
١٤٤) گۆڤاری ڕامان، ژ: ١٥٩، ل: ٢٠٨
١٤٥) کەمال غەمبار، بەرەو جیهانی شیعری چەند شاعیرێك، ل: ٤

سەرچاوەکان

قورئانی پیرۆز

١ـ کوردی

أ ـ کتێب

ـ نالی (دیوان) مەلا عەبدولکەریمی مودەڕس و فاتیح عەبدولکەریم، چ ٤، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد، ١٩٧٦.

ـــ کەمال غەمبار بەرەو جیهانی شیعری چەند شاعیرێك، چ ١، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨.

ـ هاوژین سلێوە عیسا، بونیادی وێنەی هونەری لە شیعری شێرکۆ بێکەس دا، چ ١، چاپخانەی دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٩

ـــ عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چ١، چاپخانەی مەعارف، بەغداد، ١٩٥٢.

ـ مارف خەزنەدار (د.)، مێژووی ئەدەبی کوردی، ب ٤، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

ـ کەریم دەشتی، درەختی خامۆش، چ ١، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠١١.

ـ کەریم دەشتی، کتێبی پیرۆزی عاشقان، چ ١، دەزگاری چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر ، ٢٠٠٧.

ـ کەریم دەشتی، کتێبی ئاو، چ ١ ، چاپخانەی موکریان، هەولێر، ٢٠٠٩.

ـ کەریم دەشتی، درەختی درەوشانەوە، چ ١، چاپخانەی شەهاب، هەولێر، ٢٠١١.

ـ کەریم دەشتی، پیانۆی ڕۆژهەڵات و ئەوانی تر، چ ١، دەزگای ٦ چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ج، ٢٠٠٤.

ـ کەریم دەشتی ، تۆ لە هەموو شوێنێکی تۆ، چ ١، چاپخانەی کەمال، سلێمانی، ٢٠١٠.

ـ کەریم دەشتی ، کتێبی نەی، چ ١، چاپخانەی موکریان، هەولێر، ٢٠٠٩.

ـ هێمن، ناڵەی جودایی، چ ١، چاپخانەی علاء، بەغدا، ١٩٧٩.

ـ حەمە مەنتك، سوریالیزم لە ئەدەبی نوێی کوردیدا، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر ٢٠١١.

- فوئاد رەشید (د.)، دەقی ئەدەبی ئەدگار، چێژ، بەها، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر٢٠٠٧.
- فوئاد رەشید (د.)، ڕووبەرێکی ڕەخنەی، چ ١، چاپخانەی کارۆ، ٢٠١١.
- هیمداد حوسێن (د.)، بزووتنەوەی ڕوانگە و شاعیرانی حەفتا و هەشتکانی هەولێر، چ ١، چاپخانەی کارۆ، کەرکووك، ٢٠١١.
ــ عەبدولقادر حەمەدەمین محەمەد (د.)، کارنامە لە دەقی نوێی کوردیدا، چ ١، چاپخانەی تیشك، ٢٠٠٨.
ــ ئەحمەد مەلا، شیعر تەنیا بنەمایە، چ ١، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.
- هەژار، هەنبانە بۆرینە، فەرهنگ کردی - فارسی، چاپخانەی سروش، تهران، ١٣٥٩ ف.
- فیزیا، کتێبی پۆلی دوانزەهەمی زانستی، بلاوکراوەی کۆمپانیای جیۆیرو جێکتس، لوبنان، ٢٠١١.
- غازی فاتیح وەیس، فۆنەتیك، چ ١، مطبعة ادین، ١٩٨٤.
- شکري عزیز الماضي(د.)، و. سەردار ئەحمەد گەردی (پ. ی. د.) دەوری ئەدەب، چ ١، چاپخانەی ماردین، هەولێر، ٢٠١٠.
- ویدووسن. خ. د. پرۆفیسۆر و. هۆشەنگ فاروق (د.) سەرەتایەك بۆ زمانەوانی، چ ١، چاپخانەی خانی، دهۆك، ٢٠٠٨.
- عەبدولواحید ئەلوافی (د.) زانستی زمان. وەرگێڕان د. ئیبراهیم عەزیز ئیبراهیم، چ ١، هەولێر، بەڕێوەبەرایەتی چاپخانەی ڕۆشنبیری، ٢٠٠٦.
- مەحوی (دیوان) لێکۆڵینەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕس و محەمەدی مەلا کەریم، چاپخانەی حسام، بەغدا، ١٩٨٤.
- حەریق (دیوان)
- گۆران (دیوان)
- فەرهەنگی دەریا، رزگار کەریم، ب ١، چ ١، چاپخانەی مەهارەت، ٢٠٠٦.
ــ وریا عومەر ئەمین (پ. ی. د.) ئاسۆیەکی تری زمانەوانی، دەزگای چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر چ ٢، ٢٠٠٩.

ب - گۆڤار

- ئەکادیمی، ژمارە ١٤، ١٨، ١٩، ٢٠.
- زمانناسی، ژ: ١٢، ٩.

ـ نووسەری نویَ، ژ: ٥٤، ٥٨.
ـ ڕامان، خولی سێیەم، ژ: ١٥٨، ١٥٩.

ج ـ نامە زانکۆییەکان
ـ پەخشان عەلی ئەحمەد، شێوازی شیعری گۆران، زانکۆی کۆیە، ٢٠٠٧.

د. ڕۆژنامە
ـ ڕۆژنامەی هەولێر، ژ ١٨٨، لە ٢٠١١/١١/١٧.
ڕۆژنامەی هەولێر، ژ: ١٢٢٠، چونکە ڕەخنەش داهێنانە، د. عەبدوڵڵا ئاگرین، ٢٠١١/١٢/٢٠.

٢ـ عەرەبی
کتێب:
ـ عنان غزوان (د.) مقال: اللسانيات والنقد الادبي، منشورات اتحاد الكتاب العرب دمشق، ٢٠٠٠.
ـ توماس . اي. سموث، الاسلوب في اللغة.

رسائل جامعية
ـ شاهو سعيد صالح، دلالات البناء الايقاعي في الشعر، كلية الاداب، جامعة السليمانية ١٩٩٩.

٣ـ ئینگلیزی
- X . J . Kennedy/ Dana Gioia, An Introduction to poerty, 9th edition , Longman 1998.
- Neil Mercer, The Guided Construction of Knowledge, Multilingual matters LYD, 7th edition, Clevedon, 2008.
- Alberto Mangual, A History of reading, Flamingo, 1997.
- Charles E. Bressler, Literary Criticism, 4th Edition, Person Prentice Hall, 2007.

ـ ئەنتەرنێت و ماڵپەڕ

- http://en. Wikipedia.org/wiki/Paralanguage
- http://www.dengekan.info/dengekan/6/12169.htm1
- http://www.dengekan.info/dengekan/6/12259.htm1
- http://www.dengekan.info/dengekan/6/2015.htm1
- http://www.dengekan.info/dengekan/6/12169.htm1
- http://archive.awene.com/DirejeyGoshe.aspx?Jimare=1129
-http://en.wilkipedia.org/wiki/ Sublime (literary)
- http://en.wilkipedia.org/wiki/John Hersey
- http://en.wilkipedia.org/wiki/origion of language
http://en.wilkipedia.org/wiki/ Question//cite note5

- we Real Cool-Poets.org-Poetry, Poems, Bios&More
- www.55a.net موسوعة الاعجاز العلمي للقرآن والسنة
http://www.uthegurn.com/fun-science-how-many-megalbytes-in-the-human-body
Philosophy of religion-Wikipedia, the free encyclopedia
Enjoy the Silence- Wikipedia, the free encyclopedia
- http://en.wilkipedia.org/wiki/Music psychology
–http://en.wilkipedia.org/wiki/Martin Luther King, Jr
- BBC

ناوەڕۆك

پێشەکی ٧

تەوەری یەکەم:

شتیٚ لەبارەی دەنگ (Sound phenomenon) ٩

- دەنگ چییە؟ ٩
- کام دەنگ؟ ١٣
- دەنگ لە زماندا. ١٤
- دەنگ لە ئەدەب و هونەردا. ١٧

تەوەری دووەم:

دەنگەکان لە شیعری "کەریم دەشتی" دا ١٩

(Sounds in Kareem Dashti s poems)

- دەنگی گەرووی شاعیر. ٢٢
- دەنگی زیندارەکان. ٣٠
- دەنگی بێزمانەکان. ٣٦
- دەنگە نەبیستراوەکان. ٣٩
- دەنگە خەفەکراوەکان. ٤٤
- دەنگی خودا. ٤٧
- دەنگی پرس. ٥٣
- دەنگدانەوەی دەنگەکان. ٥٦
- دەنگەکان لە بێدەنگیدا. ٥٩

تەوەری سێیەم:

ڕەهایی دەنگەکان (Sound Dimensions) ٦٣

- ڕەهەندی فەزای دەنگەکان. ٦٣
- ڕەهەندی تەمەنی دەنگەکان. ٦٥
- ڕەهەندی یادی دەنگەکان. ٦٧

تەوەری چوارەم:

بونیاد و ئیستاتیکای دەنگەکان

(The Structure & Aesthetics of the Sounds) ٧٠

تەوەری پێنچەم:

سایکۆلۆژیای دەنگەکان (Psychology of Sounds) ٧٨

- مرۆڤایەتی لە دەنگەکاندا. ٧٩
- خۆشەویستی لە دەنگەکاندا. ٨٠
- نائومێدی لە دەنگیەکاندا. ٨٤

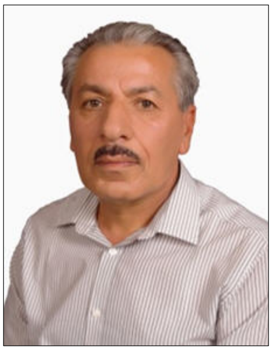

- (فازیل شەوڕۆ) لە شاری (کۆیە) لە ساڵی (١٩٥١) لـە دایکبووە.
- (١٩٧٥) بڕوانامەی بەکالۆریۆسی لە زمان و ئەدەبی ئینگلیـزی لـە کۆلێـژی ئـاداب - بەغدا- وەرگرتووە.
- (١٩٧٢) یەکەم شیعری لە رۆژنامەی (هاوکاری) بڵاوکردووەتەوە.
- (١٩٨٢ - ١٩٩١) هەشـت پێشـەنگای هونـەری و فۆلکلـۆری لـە شـارەکانی کوردسـتانی باشوور کردووەتەوە.
- (٢٠٠٢) خـەڵاتی شـانۆگەری (شـەهید)ی لـە شـاری (سـرتی) وڵاتـی (لیبیـا) پـێ بەخشرا.
- (٢٠٠٤) خەڵاتی شاری (دبلن) ی خزمەتگوزاری لە وڵاتی (ئایرلەندا) پێ بەخشرا.
- (٢٠١٠) خەڵاتی (سەید برایمی) پێ بەخشرا.
- (٢٠١١) خەڵاتی پەروەردەی کۆیەی وەرگرت.
- (٢٠١٢) خەڵاتی (فیستیڤاڵی شیعری نەتەوەی کورد)ی لە هەولێر پێ بەخشرا.
- ئەندامی یەکێتی نووسەرانی کوردە.
- ئەندامی بنکەی رووناکبیری گەلاوێژە.
- (٢٠١١) (کۆترێك لە ئاگر) کۆمەڵە شیعر.
- چالاکە لە بڵاوکردنەوەی لێکۆڵینەوە و نووسین و سیمینار پێشکێشکردن لـەبارەی ئەدەب و پەروەردە و کۆمەڵناسی.
- ئێستا لە وڵاتی (ئایرلەندا) دەژی.